

SÜSTEEMNE VÕIM JA SEMIOOTILINE AUTONOOMIA SEMIOOTILISE KULTUURI- PSÜHHOLOOGIA VAATEPUNKTIST

MAARIS RAUDSEPP, ANDREAS VENTSEL

1. SISSEJUHATUS

Käesoleva artikli¹ üldisemaks teemaks on sotsiaalsete süsteemide võim ja selle võimu piirid. Konkreetsem eesmärk koondub küsimusse: kuidas subjektil on võimalik olemasolevaid süsteemseid võimusuhteid transformeerida ja milline roll võiks nende transformatsiooni protsesside seletamisel olla semiootikal. Teoreetilised võimukäsitlused (nt Digeser 1992; Haugaard 2003; 2010; Bauman ja Haugaard 2008) on eristanud kahte peamist võimu tähenduste klastrit: 1) võim kui domineerimine ja kontroll (võim kellegi/millegi üle), mõjuvõim ning 2) võim kui võimelisus, suutlikkus mõju avaldada, oma eesmäärke saavutada, midagi ära teha (võim millekski), liikumapanev jõud, vägi. Mõlemas tähenduses võime nii metafoorselt kui otseses mõttes rääkida ka sõnade ja lausete, laiemas mõttes diskursuste või ideede võimust. Ideede võim teostub läbi inimtegevuse, mis on neist ideedest inspireeritud ja suunatud. Äärmuslikeks näideteks on revolutsioonilised sotsiaalsed murrangud, suuri inimeste hulki kooskõlalisele tegevusele õhutanud ideede reaalne tulemus. Ent kollektiivsete ideede võim avaldub märkamatul kombel kõikjal ja iga päev, “see on nagu õhk, millel on kaal, kuigi me seda ei tunne” (Durkheim 1995: 32). Ideedel on võim, kuivõrd nad loovad reaalsuse – nii semiootilises mõttes kui reaalsete tagajärgedena. Küsimused, kuidas toimub üleminek ühelt süsteemsuse tasandilt teisele, kuidas “teooria haarab rahvahulga” ja transformeerub teatud liiki tegevuseks, on jätkuvalt erinevate teadusdistsipliinide huviorbiidis.

1 Kirjutise valmimist toetas Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Kultuuriteooria Tippkeskus), IUT2-44 “Enesekirjeldusmehhanismide semiootiline modelleerimine: teooria ja rakendused”. Artikkel tugineb Eesti Kultuuriteooria Tippkeskuse aastakonverentsil “Eesti kultuuri süvamehhanismid” (29.–31. oktoober, 2014, Tallinn) peetud ettekandel “Süsteemne võim ja semiootiline autonoomia semiootilise kultuuripsühholoogia vaatepunktist”. Selle lühendatud ja esialgne versioon ilmus ajakirjas Akadeemia 4 (2015).

Mitmed autorid on käsitlenud võimu eelduste ja vahenditena sotsiaalse ning tähenduste süsteemi taasloomist (vt kokkuvõtvaks käsitluseks Haugaard 2003). Käesoleva artikli raames võime võimusuhet võimu kandja A ja võimu objekt(ide) B vahel kirjeldada (üldistavalt) kahe mõõtme abil: 1) *struktuurne hierarhia* (staatuseline ebavõrdsus A ja B vahel) ja 2) *dünaamiline ebasümmeetria* (mõju suunatus ja tugevus A-lt B suunas tugevam kui vastupidi; suutlikkus mõju avaldada, mingit ressursi kasutada on A-l tugevam kui B-l). Sellises abstraktsetes tähenduses, struktuurse ja dünaamilise ebasümmeetriana, on õigustatud võimu mõiste rakedamine ka niisuguse suhte puhul nagu süsteemse terviku suhe oma elementidesse, kus võimu kandja on hajus. Inimese seisukohalt võib selliste tervikutena vaadelda sotsiaalset tervikut (ühiskondlikke grupe ja seal esinevaid suhteid) ning semiootilisi tervikuid (sotsiaalsete representatsioonide väli, mis osutab ennekõike tähenduslikele tervikutele). Mõlemal juhul tervik ühelt poolt võimaldab inimeste vastastikkuseid suhteid ja teiselt poolt seab sellele piirid. Haugaard kirjeldab niisugust protsessi süsteemi taastootmisena, mis toimub kahe osapoole vastastikmõju protsessina: süsteemi taastootmine on edukas, kui strukturatsioon (tähenduse omistamine/realiseerimine) kohtub kinnitava strukturatsiooniga (tunnustusega B poolt, et antud käitumine on mõttekas), ning ebaõnnestunud, kui strukturatsioon ei kohta kinnitust (Haugaard 2003: 115).

Seda rada pidi käies püüame antud artiklis esitada ühe teoreetilise raamistiku, mis eksplitseerib olulised eeldused konkreetsete võimusuhetete realiseerimiseks. Töö esimeses osas vaatleme kõigepealt kahte – holistlikku ja dünaamilist mudelit, mis kirjeldavad teineteist täiendaval moel neid mehhanisme, mille kaudu sotsiaalsed ja tähenduslikud tervikud teostavad võimu oma objektide suhtes. Struktuurse võimu mudeli kontseptualiseerime Bourdieu teooria näitel ning potentsiaalselt teadvustatavate kollektiivsete representatsioonide (survestavat) toimet käsitleme Moscoviçi sotsiaalsete representatsioonide teooriast lähtuvalt. Need mudelid võimaldavad kirjeldada sotsiaalsete suhete süsteemi transformatsiooni 1) interioriseeritud (enamasti teadvustamata) habituseks ning 2) sotsiaalseteks representatsioonideks, mis vahendavad süsteemsete tervikute võimu inimese kui oma osa suhtes. Ühtlasi võimaldab sotsiaalsete representatsioonide mudel siduda semiootilist tasandit – tähenduste süsteemi – sotsiaalpsühholoogiliste nähtustega (gruppidevahelised suhted, sotsiaalsed identiteedid), olles seega ühendavaks lüliks Bourdieu väljade teooria ja semiootilise lähenemise vahel.

Semiootilise kultuuripsühholoogia kaudu püüame siinses töös läheneda küsimusele, kuidas subjekt suhestub niisuguste institutsionaliseeritud sotsiaalsete süsteemide ja sotsiaalsete representatsioonide kehtestatud võimusuhetega ning kuidas subjektil õnnestuks saavutada neist teatud vabadus, emantsipatsioon. Lähtume eeldusest, et inimene kui võimu objekt on samas ka aktiivne, väliskeskonna suhtes reflektiivne tähendustloov subjekt, kes interpreteerib sõnumeid ja konstrueerib oma autonoomse vastuse. Töö teises osas toetume ühele semiootilise kultuuripsühholoogia raames loodud teoreetilisele mudelile, mis selgitab subjekti “sõltuvat sõltumatus” välise struktuurse ja semiootilise võimu suhtes ning püüame seda täiendada

kultuurisemiootika (*autokommunikatsiooni* jt) mõistetega. Semiootikale orienteeritud kultuuripsühholoogia ühe juhtfiguuri Jaan Valsineri töödes (nt 2007, 2009) leiame mitmeid osutusi kultuurisemiootikale, eriti aga Juri Lotmani töödele, mistõttu käesolev artikkel laiendab nende interdistsiplinaarset suhestumist veelgi. Sellal kui traditsioonilised võimukäsitlused keskenduvad subjekti vaatepunktist ainult kuuletumisele või võimu vastustamisele, võimaldab sedalaadi käsitlus kontseptualiseerida mitmekesisest vastuste spektrist, sealhulgas ka sotsiaalsete ettekirjutuse loovat transformatsiooni või neist distantseerumist. Töö kolmandas osas püüamegi kaardistada subjekti võimalike vastuste spektri võimusuhte raamistikus ning neljandas osas näitlikustame loodud raamistikku reaktiivse identiteedi analüüsis. Artikli eesmärgiks on näidata, et võimu mõistmiseks on vajalik erinevate süsteemsete tasandite (sotsiaalne, semiootiline ja psühholoogiline) vastastikuste seoste kirjeldus.

2. SOTSIAALSTRUKTUUR JA IDEED VÕIMUSUHETE RAAMISTIKUS

2.1. Väli ja habitus

Ühiskondliku terviku kirjeldamisel lähtub Pierre Bourdieu (Bourdieu, Wacquant 1992) konkreetsetest sotsiaalsetest (võimu)suhetest, mis oma kogusummas moodustavad teatud dünaamilise “välja”, struktureeritud positsioonide ruumi. Väli toimib tervikuna kui “struktureeriv struktuur”. Vastavalt välja struktuurile ja toimija positsioonile sellel kujuneb toimijas teatud sisemine struktuur (habitus) – püsivate hoiakute ja käitumistendentside kogum. Väli (tervik) suunab toimijate kui oma osade tegevust habituse kaudu, mis genereerib sedasama välja tootvaid intentsioone ja tegevusi. Väli ja habitus on omavahel isomorfsed, välised ja internaliseeritud struktuurid (habitus) on omavahel dialektilises seoses. Mõlemad on objektiivsed, ehkki paiknevad erinevatel ontoloogilistel tasanditel (Lizardo 2004: 394). Inimene kui süsteemi osa “langeb” vastavasse habitusse (Bourdieu 1990: 130) ja omandab sotsialiseerumise käigus süsteemi-spetsiifilised tajumise, tundmise, mõtlemise ja käitumise, harjumuste ja dispositsioonide mustrid ilma teadliku pingutuseta. Sel viisil kujunenud mitterefleksiivsed struktuurid, nt *homo nationis* (vt Pickel 2005) või *homo Sovieticus* on suhteliselt püsivad. Kui habitus ja sotsiaalne maailm on omavahel vastavuses (isomorfsed), “siis tunneb inimene end nagu “kala vees”: ta ei tunne vee raskust ja tajub maailma enda ümber endastmõistetavana” (Bourdieu, Wacquant 1992: 127). Väljal ja habituses kujunenud sümbolised võimusuhted (nt keeles väljendunud opositsioonidena, harjumuspäraste klassifikatsioonidena) on erakordselt püsivad just oma teadvustamatuse tõttu (Bourdieu 1989).

Habitust iseloomustab suhteline püsivus ja stabiilsus. Kiirete sotsiaalsete muutuste korral tekib ajutine ebakõla uue struktuuri ja vana inertse habituse vahel (*hysteresis*). Samas on habitus muutumisevõimeline, generatiivne struktuur: vähestest aluseks olevatest reeglitest suudab ta luua lõpmatult mitmekesiseid mõtlemise ja tegevuse vorme, mis on samas piiratud oma tekkimise ajalooliste ja sotsiaalsete tingimuste poolt (Bourdieu 1990: 55).

Bourdieu teooria aitab kirjeldada välja(de) struktuurset mõju, väliseid võimalusi ja piiranguid: kuidas poliitiline, sotsiaalne ja kultuuriväli annavad ette võimalikud positsioonid, kuhu inimene võib asetuda; kuidas välja struktuur transformeerub inimese habituseks – püsivateks dispositsioonideks, mis suunavad taju ja tegevust ning selle kaudu taastoodavad neid kujundanud välja tingimusi. Ühtlasi võimaldab *habituse* mõiste analüüsida mittereflektiivseid võimusuhte aspekte – näiteks, kuidas kaldutakse oma “koduvälja” positsioonide hierarhiat naturaliseerima, loomulikuks ja endastmõistetavaks pidama, kuidas ei märgata rutiinseid sümboolse vägivalla ilminguid (Bourdieu 1991), kuidas habitus muudab inimesed konformistlikuks ja vastuvõtlikuks teatud võimutehnikate suhtes. Mittereflektiivsel (habituse) tasandil on inimene suhteliselt abitu struktuurse võimu suhtes. Nagu kala vett või inimene õhku, ta ei tunnetagi seda, ehkki on pidevas kokkupuutes. Habituse võimu võib võrrelda Haugaardi kirjeldatud “varjatud teadmise võimuga” (*power created by tacit knowledge*) (Haugaard 2003: 101).

2.2. Sotsiaalsed representatsioonid

Samalaadset suunavat ja survestavat toimet avaldab inimesele ka ühiskonna semiootiline tasand, mis moodustub antud sotsiaalse süsteemi kõigi tähenduslike praktikate ja ressursside kogumist. Oma dünaamikas võib seda kirjeldada kui sotsiaalsete representatsioonide välja, mis inimesi (tavaliselt) varjatult või (konfliktide, diskussioonide, võõraga kokkupuute korral) varjamatult suunab (Markova 2003: 143). Moscovici (2001:24) järgi toimivad sotsiaalsed representatsioonid kui terviklikud ideede (ja praktikate) kompleksid “sotsiokultuurilise reaalsusena”, suunates inimeste mõtlemist, tundeid ja tegevust. Laiemas mõttes loovad sotsiaalsed representatsioonid ühise tähendusliku tausta mistahes inimestevahelistele suhetele (jagatud arusaam tegelikkusest, ühine võimalike tähenduste ruum) ning kitsamas mõttes aluse grupiidentsustele ja grupiomasele maailmapildile. Ühiselt jagatud ideed, arvamused ja emotsioonid moodustavad sotsiaalsete representatsioonidena süsteemsed tervikud, mis on märgiliselt vahendatud ja kommuniqueeritavad ning avalduvad diskursiivses, sümbolilises või käitumuslikus vormis (Harré 1998). Indiviid suhestub sotsiaalsete representatsioonidega kui mingi grupi või koosluse liige, teatud sotsiaalsetes suhetes osaleja. Seetõttu allub mõtlemine sotsiaalsete representatsioonide vahendusel eelkõige sotsiaalsele loogikale (juhtivaks põhimõtteks ei ole tegelikkuse tõene peegeldamine, vaid kommuniqueeritavus, kuuluvus gruppi, koostöö ühtede inimestega ning vastandumine teistele).

Sotsiaalsed representatsioonid on vahend, mille abil luuakse, säilitatakse ja muudetakse sotsiaalset reaalsust (Moscovici 1984) ja konstrueeritakse grupi jaoks ühised sotsiaalsed objektid. Oma koostegevuses inimesed loovad enda jaoks tähendusliku keskkonna (ühised struktuurid), mis annab võimaluse teatud tegevusteks ja mõtteviisideks ning piirab teisi. Representatsioonides väljenduvad teatud klassifikatsioonid, üldistused ja seletused – oma terviklikkuses on nad tava-

mõistuslikud “teooriad” (Moscovici 1988: 243). Sotsiaalsetel representatsioonidel on seega nii konstitutiivne (teatud reaalsuse versiooni loov) kui ka regulatiivne funktsioon. Sotsiaalsete representatsioonide loov funktsioon avaldub ühelt poolt gruppide loomises ja kooshoidmise ning ühistegevuse koordineerimises, teiselt poolt tegelikkuse mõtestamises ja sümbolises kohanemises uuega. Sotsiaalsete representatsioonide regulatiivsus aga avaldub psüühiliste protsesside ja käitumise (sageli implitsiitses) juhtimises (Moscovici 1984: 9).

Oluline sotsiaalsete representatsioonide mõistmisel on käsitleda neid kui moraalse tasandi tähenduskomplekse, mis ei eksisteeri lihtsalt mingis vormis, vaid reguleerivad inimekäitumist kui personaalsed juhendajad. Nad eksisteerivad just selle ülesande jaoks. Sotsiaalsed representatsioonid sisaldavad kodeeritud informatsiooni millegi kohta, mida tuleb kasutada just niisugusel (ja mitte teist-sugusel) viisil, mis vastab sotsiaalselt eelistatud suunale. (Valsiner, Van der Veer 2000: 409)

Eelkirjeldatu osutab pigem sotsiaalsete representatsioonide staatilisele kirjeldusele. Järgnevalt püüame selgitada nende transformatsioonide dünaamikat võimusuhte raamistikus. Töö teises osas viib see meid subjekti autonoomia ja selle funktsiooni juurde süsteemide dünaamika seletamisel.

2.3. Sotsiaalsed representatsioonid ja võimusuhted

Avalikud diskussioonid ja ideede vahetus on sotsiaalsete representatsioonide olemasoluks vajalik tingimus, seejuures sotsiaalseid representatsioone võib kujundada ka teadlikult, nt poliitilistel eesmärkidel. Omavahel ajalooliselt seotud grupid toetuvad sageli samade sündmuste vastandlikele representatsioonidele (nt erinevad ajaloo käsitlused), mille kohaselt ühe grupi võit on teise kaotus. Sellisel kombel kujuneb gruppide vahel vastastikune sümbolne sõltuvus (Sen, Wagner 2005), mis võib avalduda võimusuhte konfliktsete ümberdefineerimise tingimustes. Sotsiaalsed representatsioonid luuakse ja taasluuakse dialoogiliste protsesside käigus ühiskonnas, nad ilmnevad täie selgusega vaid vaidluse olukorras, sotsiaalsete vastuolude aktiveerudes, mingi avalikku tähelepanu pälvinud nähtusega seoses. Sotsiaalsete representatsioonide mõjuvõim on seda suurem, mida vähem on see teadvustatud (Markova 1996; 180). Struktureeritud gruppide koostevõim aluseks olevad immanentsed ja implitsiitsed representatsioonid (Harre 1998) on tugeva mõjuga just seepärast, et nad näivad endastmõistetava ja loomuliku reaalsusena. Nende mõju alt vabanemine saab toimuda teadvustamise (reflektiivsuse) kaudu, või nagu osutab Haugaard, ”vaikimisi teadmise” (*tacit knowledge*) muutmise kaudu ”diskursiivseks teadmiseks” (2003: 101). Reflektiivsusele üleminekut soodustab senise tasakaalu häirimine, mis võib teostuda erinevate mehhanismide kaudu – kokkupuude vastuoluliste sõnumitega, paiknemine erinevate representatiivsete väljade piiril, sujuvat elukulgu katkestavad murrangud, tajutud hinnanguline pilk

Teiselt jm (vt Gillespie, Zittoun 2009: 15-16). Normide rikkumine, kõrvalekalle sotsiaalsetest endastmõistetavustest aktiveerib sotsiaalse representeerimise protsessi kui kollektiivse kohanemise mehhanismi. Alles pärast edukat ankurdumist võivad sotsiaalsed representatsioonid muutuda harjumuspärasteks ja moodustada mitte-teadvustatud varjatud teadmise, mitterefleksiivse endastmõistetava tervemõistusliku tausta.

Harjumuspäraseid, mittevaidlustamisele kuuluvaid sotsiaalseid representatsioonid võime käsitleda hegemooniliste sotsiaalsete representatsioonidena. Need on üldlevinud, stabiilsed ja kohustuslikud konkreetsetes sootsiumis, luues ühise tõlgendusliku horisondi (Haugaard 2003). Domineerivate representatsioonide regulatiivne sund toimib ühelt poolt läbi nende endastmõistetavuse (habituulsete mõttevormide mitteteadvustatud toimimine), ning teiselt poolt läbi meta-representatsiooniliste protsesside (vt Elcheroth jt 2011). Siia kuuluvad näiteks meta-representatiivseid protsesse suunavad ootused selle kohta, kuidas teised inimesed mõtleavad, milline on grupi kujutletud konsensus millegi suhtes jne. Sotsiaalne suunamine läbi ühiste representatsioonide toimub nii eksplitsiitselt (institutsioonide poolt suunatud diskursuste kaudu) kui implitsiitselt – nt inimeste hoidmisel ühise representatsioonilise välja mõju all.

Seevastu poleemilised representatsioonid on vaieldavad, levinud vaid teatud gruppides (subkultuurides) ja seotud kitsamate grupihuvidega või alternatiivsete ideedega (Moscovici 1988; Liu 2004). Ühtlasi on poleemilised representatsioonid enam teadvustatud ning võistlevad omavahel representatiivsel väljal konkreetsete võimusuhte loomiseks või kindlustamiseks.

Sotsiaalsete representatsioonide regulatiivne toime (mille mõju intensiivsus on erinev) avaldub mitmeti: 1) suunavas funktsioonis (teatud käitumise suuna, eesmärkide seadmine), 2) piiravas funktsioonis (teatud tähenduste, mõttesuundade välistamine, semiotiseeritud (“kodustatud”) maailma piiritlemine), 3) ühendavas funktsioonis (võimaldades kommunikatsiooni ja teatud liiki suhteid, pakkudes teatud kollektiivset identiteeti), 4) eristavas funktsioonis (eristades gruppi teistest gruppidest). Just sellel tasandil saame rääkida ideede võimust otseses, mitte metafoorses tähenduses (Moscovici 1991): ideed saavad oma võimu laialdase leviku ja konsensusliku omaksvõtu teel. Ideede võim avaldub tunnete, mõtlemise ja tegevuse suunamises, transformeerumises praktikaks. Kollektiivsetel ideedel (ideoloogia, maailmavaade, müüt, kollektiivne illusioon) kui hegemoonilistel representatsioonidel on võim oma mõjualuseid toimijaid suunata ja innustada – see toimib läbi alternatiivide nähtamatuse ning tajutud konsensususe. Konsensususe võim toetub sotsiaalsele motivatsioonile kuuluda gruppi, olla teiste inimestega seotud. Konsensus mingi grupi sees võib toimida “kollektiivse türanniana” indiviidi suhtes (Alexander, Smith 2005: 399).

Tuleb aga tähele panna, et kuna tähendused pole jäigalt fikseeritud, siis sotsiaalsete representatsioonide konstrueerimine ja reprodutseerimine ei ole automaatne või paratamatu, vaid kätkeb endas *valikut*. Nood, kes on omandanud õiguse teatud

tähendussüsteemi raames võimu praktiseerida, võivad ka teadlikult panustada selle süsteemi alalhoidmisse ja reprodutseerimisse. Teisalt need, kes on allutatud positsioonil, võivad arendada välja vastudiskursuse kui teatud vastupanuvormi selleks, et seada dominantne tähendussüsteem küsitavaks. Nii on põhimõtteliselt võimalik poleemiliste representatsioonide muutumine domineerivateks ideedeks. Dominantsete tähendussüsteemide (taas)tootmine võib võtta nii võimu rakendamise kui ka selle nimel võitlemise kuju.

2.4. Habitus, sotsiaalsed representatsioonid ja võimusuhted

Võrreldes *habituse* ja *sotsiaalse representatsiooni* mõisteid, viitavad Wagner ja Hayes (2005: 272-274) nende põhimõttelisele erinevusele: habitus on eelreflektiivne, mittediskursiivne ja mitteartikuleeritud dispoitsioonide süsteem, samas kui sotsiaalsed representatsioonid on diskursiivsed, alati potentsiaalselt verbaliseeritavad ja kommunikatsioonis aktiivselt kasutatavad. Habitusest on raske rääkida, teda vaidlustada või argumenteerida, kuid sotsiaalsed representatsioonid on loomuomastel kommunikatiivsed, nad tekivad ja arenevad vaid läbi diskursuste ja argumentide. Teiste sõnadega – habitus esindab harjumuspäraste tendentside eelreflektiivset tasandit, sotsiaalsed representatsioonid toimivad peamiselt reflektiivsel, semioosi tasandil. Teine oluline erinevus on püsivuses: kui habitus on suhteliselt inertne, aeglaselt muutuv struktuur, siis sotsiaalsed representatsioonid on dünaamilised ja kontekstuaalsed, pidevas muutuvuses läbi gruppidevaheliste suhete ja suhtlemise. Need eristused eelreflektiivse habituaalse ning märgiliselt vahendatud sotsiaalsete representatsioonide vahel on ennekõike analüütilised ja piirid nende vahel ei ole jäigad ja muutumatud. Sotsiaalses maailmas, erinevalt füüsilisest maailmas, ranges mõttes determinismi ei ole. Seega iseloomustab habituaalsus kui eelreflektiivne ja mittediskursiivne tasand ikkagi konkreetse sotsiaalse süsteemi sisemist vaatepunkti.

Eelnevat kokkuvõttes võime eristada süsteemse võimu kahte tasandit: ühiskondlik väli juhhib toimijaid inertse ja mittereflektiivse habituse kaudu, ja dünaamilisem sotsiaalsete representatsioonide väli juhhib sotsiaalseid subjekte kollektiivsete tähenduste kaudu. Mõlemal juhul toimub subjektide suunamine ja piiramine: piiritledes ja organiseerides semiootiliselt võimalike kogemuste välja, suunates tegelikkuse tõlgendamist, vastuvõtlikust tegelikkuse ühtede või teiste aspektide suhtes, suunates tegevust teatud eesmärkidele. Teadvustamata vormis toimivad habitus ja sotsiaalsed representatsioonid kui vastupandamatu ja sundiv võim. Nii habitus (“praktilise teadvuse tõlgenduslik horisont”) kui sotsiaalsed representatsioonid (teatud sotsiaalset korda toetavad mõttesüsteemid) loovad tausta ja võimaluse konkreetsete võimusuhte ja võimupraktikate realiseerumiseks (Haugaard 2003) ning määratlevad legitiimsed hierarhiad, mõjutamise suunad ja vahendid. Üheskoos loovad nad “interobjektiivse” reaalsuse (Sammut, Daanen, Sartawi 2010: 458), mida taastoodetakse rutiinse ja ennustatava sotsiaalse korrana (Haugaard 2003: 90, 93).

Teisalt jäävad käsitletud mudelite vaateulatusest välja protsessid, mis toimuvad võimusuhte subjektide tasandil. Semiootiline kultuuripsühholoogia (Valsiner 1998, 2007) keskendub protsessidele, mis käivituvad välise semiootilise mõjuri vastastoimel aktiivse tähendusi tõlgendava ja tähendusi loova subjektiga. Analüüsiühikuks siin on indiviid suhetes oma sotsiokultuurilise keskkonnaga ja seda suhet vahendavad märgilised protsessid. Kollektiivsete mõtlemisvormide imperatiivne toime realiseerub vaid läbi neid tajuva ja tõlgendava subjekti. Subjekti suhtes avaldub süsteemne võim mitmesuguste *sotsiaalsete soovitusena*² (*social suggestions*), mis püüavad suunata ja piirata subjekti aktiivsust. Erinevatest süsteemidest lähtuvate mõjude konkreetne tulemus sõltub sotsiaalse soovituse ja subjekti semiootilise aktiivsuse koostoimest. Teiste sõnadega – välise regulaatorite toimimisest indiviidi psühholoogilises süsteemis, kus toimub välise mõjuri tõlgendamine ja individuaalse vastuse genereerimine. Sellel tasandil ilmneb uus nähtus – subjekti vabadus luua tähendusi e **semiootiline autonoomia**³ ning me saame küsida, milliste tähendusloome mehhanismide kaudu autonoomia võimalikuks osutub. Siinkohal saab oluliseks kultuurisemiootikast pärit *autokommunikatsiooni* mõiste, mis aitaks seletada semiootilise autonoomia tekkemehhanismi. Järgnevalt püüamegi kaardistada subjekti semiootilise autonoomsuse piire.

3. SEMIOOTILINE AUTONOOMIA

Välise mõju ja subjekti suhet vahendavad mitmesugused semiootilised mediaatorid – inter- ja intrapersonaalsed märgilised vahendid, mida kasutatakse enese suhestamiseks maailmaga. Inimene kasutab tähendusloomes märke individuaalseks ja kollektiivseks eneseregulatsiooniks (Valsiner 2004), mis ühtlasi tähendab, et individuaalne ja kollektiivne tähendusloome on aluseks semiootilisele autonoomiale. Indiviidide semiootilise subjekti staatus tähendab seda, et “mistahes eluolukordades jäävad inimesed aktiivseteks tähenduse loojateks” (Lamiell 2003: 266). Väljastpoolt lähtuvad sotsiaalsed soovitused (mis kannavad kollektiivseid tähendusi) rekonstrueeritakse subjekti poolt ning lülitatakse individuaalsete semiootiliste regulaatorite süsteemi. Teisalt tundub, et subjekti ja välise märgilise keskkonna – sotsiaalsete representatsioonide – suhtes reflektiivsust suurendavad mehhanismid, jäävad eeltoodud autoritel alateoretiseerituks. Järgnevalt püüame subjekti tähendustloovat potentsiaali täiendada kultuurisemiootikast pärit *autokommunikatsiooni* mõistega. Viimane peaks heitma valgust sellele eripärasele kommunikatsioonitüübile subjekti ja välise keskkonna vahel, mis oleks aluseks võimusuhte transformatsioonile.

2 Vt Valsiner 1998, lk. 139-45 ja 156-57 selle termini päritolu kohta psühhiaatrias, sotsioloogias ja psühholoogias.

3 Võtsime kasutusele termini *semiootiline autonoomia*, eristamaks seda Jesper Hoffmayeri (2010) *semiootilise vabaduse (semiotic freedom)* mõistest, mis tähistab organismi võimet tõlgendada või väljendada tähenduse „sügavust“, keerulisust.

3.1. Autokommunikatiivne tähendusloome

Kultuurisemiootikas eristatakse kaht põhimõtteliselt erinevat kommunikatsioonitüüpi: “mina”–“tema” ja “mina”–“mina” kommunikatsiooni. Reaalsetes kommunikatsioonisituatsioonides esinevad need läbipõimunult, ent analüütilisel tasandil on võimalik tuvastada emma-kumma tüübi domineerimist. Esimene, “mina”–“tema” kommunikatsioonitüüp iseloomustab klassikalist interaktsiooni erinevate kommunikatsioonipartnerite vahel, kusjuures nii “mina” kui “tema” võime vaadelda ka abstraktsemate tasandite kategooriatena, nt kultuuridevahelise suhtlemisena. Adressant ehk saatja edastab niisuguses kommunikatsioonitüübis adressaadile ehk vastuvõtjale infot ainult teatavas konstantses mahus. Globaalse mõttes ei muutu siin teade ise, vaid üksnes teate saajate hulk. Meid aga huvitab hetkel “mina”–“mina” vaheline kommunikatsioon. Lotmani järgi jääb “mina”–“mina” süsteemis ehk autokommunikatsioonis teade samaks, kuid see formuleeritakse kommunikatsiooniprotsessis ümber ja see omandab uue tähenduse. Niisugune transformatsioon kommunikatsiooniprotsessis tuleneb uue – teise – koodi lisandumisest. Viimase puhul formuleeritakse info ümber teistesse kategooriatesse, kusjuures sisse ei tooda mitte uusi teateid, vaid uusi koode; saatja ning vastuvõtja sulavad kokku ühte isikusse (Lotman 2010a: 140). Semiootilist subjekti võib siinses kontekstis defineerida kui sotsiaalselt tähenduslike koodide individuaalset valikut, mille kaudu ümbritsevat keskkonda tähenduslikuks muudetakse. Seega, andes süsteemipoolset teadet – mida subjekt juba varem teab – edasi iseendale, kujundab ta olemust sisemiselt ümber, kuna lähtesõnumi ümberkodeerimine uue koodiga mina-mina kommunikatsioonitüübis toob kaasa informatsiooni kvalitatiivse transformatsiooni, “mis viib mina ümberkujunemiseni” (Lotman 2010a: 129). Niisugust mina ümberkujundamist vaatame siinses kontekstis subjekti autonoomia allikana. See protsess võimaldab subjektil väljuda olemasolevate sotsiaalsete süsteemide ühepoolsest survealusest.

Semiootiliste transformatsioonide kaudu (nt situatsiooni ümber mõtestades) võib inimene ületada mistahes kontekste, luues subjektiivses sfääris teistsuguse sotsiaalse olukorra (Fogel jt 1997: 161). Seetõttu on semiootiliste vahendite abil subjektiivse distantsi muutmine käesoleva hetke situatsiooni suhtes (maksimaalsest kaugenemisest kuni täieliku olukorraga samastumiseni) isiku jaoks paindlik kohanemisevahend. Sisemine eemaldumine situatsioonist ning autokommunikatiivsus võimaldab reflekteerida iseenda ja olukorra üle uut moodi, säilitada personaalse autonoomia; ning samas luua semiootilise subjekti sisest dünaamikat. Teisest küljest võib aga semiootiline vahendus luua ka paindumatu positsioneerumise, nn tähendusliku enesevangistuse (enese allutamise mingile fundamentalistlikule mõttesüsteemile, jäik seostatus mingi ideede kompleksiga). Ka Lotman rõhutab, et autokommunikatsioonile orienteeritud süsteem ei võõrasta stampe, vaid ilmutab kalduvust muuta tekste stampideks ning samastada “kõrget”, “head”, “tõelist” “stabiilse” ning “igavesega” – st stambiga. (Lotman 2010a: 144). See tähendab, et autokommunikatsioonile orienteeritud kultuurid on võimelised ilmutama suurt vaimset aktiivsust, kuid samas osutuvad nad sageli vähem dünaamilisteks kui seda

nõuavad inimühiskonna vajadused (Lotman 2010a: 146). Viimane on tingitud enne-koike semiootilist subjekti konstitueerivate koodide piiratud ja märgilist keskkonnast tulenevate teadete varieerimast.

Indiviidi seotus kollektiivse tähendusväljaga on kahe-suunaline: ühelt poolt allub ta kollektiivsete tähendusstruktuuride nähtavale ja nähtamatule survele, teiselt poolt on ta suhteliselt autonoomne kasutama semiootilisi ressursse oma eesmärkidel, sealhulgas neutraliseerima sotsiaalseid soovitusi või neile vastanduma. Semiootiline eneseregulatsioon toimub erinevate mehhanismide kaudu: valikulises tähelepanus sotsiaalsete soovitude suhtes, kultuurivormide muutmises isiklikeks tähenduslikeks ressursideks (Zittoun 2007), dialoogilises positsioneerumises, mina-positsioonide e perspektiivide valikus sümbolsetel väljadel (Hermans 2010, Raggatt 2007), identifikatsiooni suunavate enesemudelite loomises (Lotman, Uspenski 2013). Mis tahes kultuuriobjektid võivad muutuda sümbolseteks ressursideks indiviidi või grupi jaoks, kui neid kasutatakse mingil eesmärgil ja neid lülitatakse sotsiaalsete representatsioonide süsteemi või grupi jaoks olulisse diskursusesse.

Niisuguses kontekstis kirjeldab Valsiner (1994, 1998, 2000) "sõltuva sõltumatus" fenomeni, kus inimene, kes puutub kokku sotsiaalse või kultuurilise süsteemi poolt seatud piirangute ja regulatsioonidega, on samas suhteliselt vaba oma tähenduste süsteemi ja tegevuse strateegiatega loomisel kollektiivse kultuuri seatud piirides. Iga indiviid on unikaalne, ehkki see unikaalsus põhineb samal kollektiivse kultuuri taustal (Valsiner 2008).

3.2. Semiootilise autonoomia ilminguid

Selleks, et subjekt saaks oma semiootilist autonoomiat rakendada, on vaja vähemalt osalistki teadvustamist, habituaalsete mõtte- ja tegevusmuustrite teadvusse toomist. Habitus ja endastmõistetavad representatsioonid on olemasolev nähtamatu alus, mille peale konstrueeritakse teadlik struktuur. Tähendusliku keskkonna heterogeensus ja vastuolulisus ühelt poolt, ning subjekti semiootiline autonoomia teiselt poolt loovad põhimõttelise määramatus: igal järgneval hetkel avaneb võimalike edasiste tegevuste (vastuste) spekter. Sotsiaalsed soovitusused püüavad seda valikut suunata ning piirata tähenduste koos-konstrueerimise tulemusena tekkivat variatiivsust. Subjekt valib, millisele semiootilisele mõjurile tähelepanu pöörata ning mil viisil sellele vastata.

Kohtudes mis tahes semiootilise väljakutsega (uus idee, norm või praktika; vastuolulised sotsiaalsed soovitusused, survestav mõju võimu kandjalt), satub indiviid pingevälja ning seisab valiku ees, kas uudsust aktsepteerida või tagasi lükata, millisele sotsiaalsele soovitusel orienteeruda, millist vastuseliiki valida, kuidas isiklikku tähendust konstrueerida. Seda olukorda iseloomustab piiritletud määramatus, stabiilsuse ja paindlikkuse ühtsus: sotsiaalne soovitus loob raamid, mille piirides on võimalikud vähemalt kaks vastust: soovitus järgida või sellest üle astuda (Valsiner 2007).

Kirjeldamiseks semiootilisi transformatsioone, mis teisendavad välise, märgiliselt vahendatud mõjuri mingiks subjekti vastuseks, käsitleme sotsiaalseid soovitusi ja neile vastavaid sisemisi tegevusi kui *vektoreid*, mida saab iseloomustada teatud *suuna* ja *tugevuse* (distsantsi) kaudu (Valsiner 2007: 383). See võimaldab määratleda võimalike sisemiste tegevuste liike kui vastavate sotsiaalsete soovitude suuna ja tugevuse moduleerimist. Välise survestava mõju suhestumine subjektiga võib potentsiaalselt tekitada mitmekesise vastuste spektri, alates tingimusteta kaasaminekust kuni täieliku eitamiseni. Võttes aluseks kaks peamist, omavahel vastastiksuhtes olevat psühholoogilist tegevust väliste mõjutuste suhtes – **distsantsi** ning **suuna** semiootilist reguleerimist, toome järgnevalt välja suhteliselt stabiilsete vastuste liigid:

- a) allumine, kaasaminek toimub siis, kui sisemine ja väline reguleerimine/jõuvektor on samasuunalised;
- b) vastupanu – toimub siis, kui sisemine suund on vastupidine välisele reguleerimisele;
- c) ignoreerimine, väljalt lahkumine – füüsilise või psühholoogilise distantsi suurendamine välise mõju suhtes;
- d) uute regulaatorite loomine, loov süntees – erisuunaliste regulaatorite integreerimine. Selliste valikute aluseks võivad olla nii mittereflektiivsed (habituse tasandi) kui reflektiivsed, semiootiliselt vahendatud protsessid. Reflektiivsel tasandil on võimalikud reaktsioonide edasised semiootilised modulatsioonid – nt mõjuri minimiseerimine või maksimeerimine, naiivne vs mängurlik, oportunistlik, küüniline kaasaminek, avalik või varjatud vastupanu jne.⁴

Järgnevalt kirjeldame äsjanimetatud nelja, suhteliselt stabiilset vastuse liiki lähemalt, tehes seda vastuste positsioneerumisena distantsi ja suuna skaalal.

3.3. Distsantsi moduleerimine

Distantseerumine on semiootilise moduleerimise keskne operatsioon. See on reflektiivsuse ja semiootilise autonoomia alus: “Inimene loob semiootilise vahendatuse abil distantsi vahetu konteksti suhtes... See võimaldab psühholoogilisel süsteemil võtta arvesse mineviku kontekste, kujutleda tuleviku kontekste ning arvestada teiste inimeste positsioone...” (Valsiner 2007: 33). Reflektiivne distantseerumine võib toimuda nii sotsiaalsete soovitude kui oma habituse suhtes (vt Hilgers 2009, Adams 2006: 515), mis teeb ühtlasi võimalikuks süsteemse võimu ignoreerimise. Seetõttu on tegemist esmase semiootilise situatsiooni loomisega, mis avaldub 1) enese kontekstist eristamisega ning 2) esmase valiku situatsiooni teadvustamisega. Subjekti

4 Sellisel tüpoloogial on sarnasus paljude empiiriliste klassifikatsioonidega, mis käsitlevad kohanimisviise survestavate välismõjudega (nt Riesman 1950, Sztompka 2004, Todd 2005, Hirschman 1970, Castells 1997, Maruyama 1991, Aveling jt 2010). Struktuurne ja sisuline sarnasus on ka psühholoogiliste toimetulekustrateegiade klassifikatsioonidega (Skinner jt 2003) ning teise kontrolli taktikatega (Morling, Evered 2006).

sisemisest vaatepunktist saame semiootilisest situatsioonist rääkida siis, kui ta seisab silmitsi valiku võimaluse teadvustamisega, mis eemaldab teda alateadlikest vastusest välisele keskkonnale. Habituse teadvustamine on üks inimese vabaduse eeldusi: toimijad muutuvad tõelisteks subjektideks reflektiivse jõupingutuse tulemusena, mis võimaldab suhtelist kontrolli oma dispositsioonide üle. Kontekstist sõltuvalt võimaldab reflektiivsus kas dispositsioonil avalduda, muuta seda mõõdukamaks või üht dispositsiooni teisele vastandada (Hilgers 2009: 738). Nii on mitteteadvustatud, habitusest juhinduv käitumine subjekti perspektiivist mitte-semiootiline, selle semiootiliselt ilmneb üksnes välisele vaatlejale. Distantseerumine mingi konkreetse süsteemi suhtes on aga samal ajal enese asetamine mingi teise süsteemi mõju alla.

Maksimaalne distantseerumine võib väljenduda kõigepealt *füüsilise tagasitõmbumisena*, näiteks väljalt lahkumisena, mängust mitteosavõtmisena, surmana, inimese riigist emigreerumisena jne. Samas võib see väljenduda ka *psüühilise tagasitõmbumisena*, uudsuseläbi ignoreerimisena, tähelepanuta jätmisena (osavõtmatusena) või teadlikult (kriitilise või võõrandunud) pealtvaataja positsiooni võtmisena. Viimast võib kirjeldada kui a) sise-emigratsiooni ehk “deterritorialiseeritud reaalsuse loomise” (Yurchak 2005: 125), b) “privatiseerumisena”, taandumisena erasfääri, mis väljendab avaliku sfääri maksimaalses ignoreerimises (Todd 2005: 442). Psüühiline tagasitõmbumise viis oli iseloomulik nii varasele⁵ kui hilisele nõukogude ajale. See ilmnes inimese kriitilises distantseerumises ja võõrandumises ühiskonnast (Yurchak 2005). Distantseerumine võimaldab säilitada vana habitust muutunud väljal. Reflektiivne distantseerumine võimaldab sümboolselt “mitte näha ja mitte kuulda” teatud sotsiaalseid soovitusi.

Osaline distantseerumine toimub siis kui vahetust olukorrast eemaldatakse mingite kultuurivormide toel, näiteks vaadeldes teatud perspektiivilt – argielu dramatisatsioon, selle romantiline ja poeetiline elukujutus saab toimuda läbi semiootilise topeltmängu. Üheltpoolt ollakse teadlik valitud rollist, samal ajal praktiseeritakse seda argisituatsioonides, mis indiviidi sisemisest vaatepunktist kujutab endast habitusest juhitud praktikaid (Lotman 1999a). Mittereflektiivne distantseerumine võib olla vastuseks ülerikkalikule semiootilisele stimulatsioonile keskkonnas: see võib avalduda nt kõikjal oleva reklaami ignoreerimisena või monotoonselt korduvate sotsiaalsete soovitude tagasilükkamisena (nt Valsiner 2008).

3.4. Suuna moduleerimine

Vastupanu, eitamine – soovitusel vastupidise suuna valimine realiseerub mitmekesistes vastupanu-vastustes: rahulolematuse väljendamises, protestimises, normide rikkumises, allumatuses, sotsiaalsetele soovitudele vastu-tegutsemises. Suurim vastupanu osutab kõige selgemalt võimu toimele. Erinevaid vastupanu vorme nõukogude režiimi tingimustes on kirjeldanud Viola (2002), Hellbeck (2006), Kozlov, Fitzpatrick, Mironenko (2011) jt. Vastuseis võis avalduda avaliku (kollek-

5 Näiteks endiste aristokraatide suletud ringides, kus säilitati vana habitust (vt. Чуйкина 2006).

tiivse) võitlusena (dissidendid, metsavennad) või passiivse igapäevase vastupanuna (rahulolematus, tagaselja kritiseerimine, mittekuuletumine).

Reflektiivsel tasandil võib inimene omakorda avaldada teadlikku vastupanu oma habituse-tasandi reaktsioonidele (nt teadlik hirmu ületamine sõjas). Hirmu ja ebakindluse õhkkonna kujundamine on üks strukturatsioonil põhineva võimu (ennustatava korrastatuse) tingimusi (vt Bauman, Haugaard 2008). Sellele vastupanu nõuab “mugavuse tsoon” laiendamist, ontoloogilise turvalisuse motiivi asetamist tagaplaanile ja habituse teadvustamist. Reflektiivne vastupanu eeldab subjekti teadlikku otsust mitte aktsepteerida mõjutuskatset (Duveen 2001) ning semiootilist toetamist – argumente, vastupanu eeskujusid, toetavat diskursust või traditsiooni (nt kodanikuallumatus, dissidentlus, vastumälu ülalhoidmine jms). Vastupanu võib vajada katalüütilisi tingimusi (Cabell 2010, vt ka allpool 4.2), nt metarepresentaatiivset tuge – teadmist, et keegi teine avaldab vastupanu (nt diskrimineerimisele, hirmutamisele). Meenutagem siin näiteks Bulgaaria unikaalset allumatust juutide deporteerimise käsule II maailmasõja ajal (Todorov 2003). Kultuuriliselt võib olla toetatud mingi eriline vastupanu liik, nt vene intelligentsi traditsiooniline teadlik vastuseis võimule. Reflektiivne vastupanu loob dialoogilise suhte võimu kandja ning objekti vahel.

Mittereflektiivsel tasandil võime rääkida “vastupanu-habitusest”, mitteteadvustatud tendentsist vastanduda välisele survele, võimuavaldustele või mis tahes muutustele (“eesti jonn”). Selline vastupanu võib tuleneda uute sotsiaalsete soovitude mittevastavusest (“mitteresoneerimisest”) olemasoleva habitusega. Peamised mehhanismid sellel tasandil on habituse inertsus (Bourdieu 1990), psühholoogiline reaktants ehk vastusreaktsioon käitumisvabaduse tajutud piiramisele (Brehm 1996). Kurt Lewini (1948) psühholoogilise väljateooria raames tekib vastupanu vastusena jõududele, mis järsult püüavad muuta välja dünaamilist tasakaalu.

Kaasaminek, allumine, jaatamine. Kui välise sotsiaalse soovitude ja sisemise vastuse vektorid on samasuunalised, siis on tegemist aktsepteeriva (alluva, kaasamineva) vastuste grupiga. Seejuures on võimalik distantsi moduleerimine sotsiaalse soovitude tugevdamise või vähendamisenä. Maksimalne aktsepteerimine toimuks minimaalse distantsi ja samasuunalisuse kombinatsioonis ning olemasoleva struktuuri (võimusuhete) taastootmine, võimusuhete jaatamine on motiveeritud ontoloogilise turvalisuse püüdlusest, mis saavutatakse sotsiaalse keskkonna ennustatavuse, habitusega kooskõlas olemise kaudu (vt Bauman, Haugaard 2008: 118).

Niisugune aktsepteerimine väljendub eri vormides. Laiaulatuslike sotsiaalsete muutuste puhul väljendub allumine uute domineerivate ideede omaksvõtus, nendega kaasaminekus, sotsiaalsete representatsioonide organiseerivate printsiipide muutmises – nt nõustumine sotsiaalse välja uutmoodi struktureerimisega etnilistel või mitte-etnilistel põhimõtetel (vt nt Elcheroth jt 2011: 751-752). Selline kaasaminek võib olla **täielik** – “usuvahetus” otseses ja ülekantud mõttes, juhtideede ümberhindamine ja -vahetamine. Näiteks võib olla kommunistliku ideoloogia täielik omaksvõtt ja enese teadlik muutmine muutunud juhtideedele vastavaks – täieliku pühendumisega ja püüdlusega muuta end nõukogude “uee” inimese

ideaalidele vastavaks (vt Hellbeck 2006). Semiootika termineis oleks siin tegemist eri semiootiliste tervikute (kultuuride/semiosfääride) vahelise tüüpilise tõlkeprotsessiga.

Kaasaminek võib olla **pealiskaudne** ja **silmakirjalik**. Üheks selliseks kaasamineku vormiks oleks adaptatsiooni strateegia, mis väljendub väliselt (formaalselt) uute normide omaksvõtus ja samaaegselt nende suhtes sisemiselt skeptiliseks jäämises (Todd 2005: 442). Pealiskaudne kaasaminek võib avalduda üheaegses vana säilitamises ja uue omaksvõtus, ent nende isoleerimises teineteisest, mis võimaldab teineteist välistavate ideede/reaalsuse versioonide samaaegset koeksisteerimist. Nõukogude argiteadvuse kirjeldustes on sageli täheldatud nn topeltnõuetlemise fenomeni, mis võimaldas kasutada erinevaid nõuetlemisvorme ning keelt avalikkuses ja erasfääris (nt Fitzpatrick 2009: 25; Aarelaid 2000). Topeltnõuetlemise strateegia viib selleni, et säilitatud vanad vormid on valmis soodsates tingimustes taas esile tulema, nt nagu juhtus Eesti Nõukogude Liidu lagunemisega.

Mittereflektiivsel tasandil toimub kuuletuv vastuseviis, kui habitus langeb kokku välise struktuuriga, maailm näib “normaalsena”, endastmõistetavana, subjekt “surfab lainetel”, resoneerub emotsionaalselt kontekstiga (vrd samasuunaliste kollektiivsete emotsioonide indutseerimine massiüritustel). Mõned semiootilised süsteemid (nt ida kultuurid, religioon) väärtustavad erilisel kuulekust autoriteedile ning tegelikkuse aktsepteerimist. Religioosne sotsialiseerimine on suunatud aktsepteeriva habituse kujundamisele, leplikkuse kasvatamisele tegelikkuse suhtes (allumine Jumala tahtele).

Ent on võimalik ka teistsugune kuulekuseni viiv mehhanism. Kui muutused on järkjärgulised ja aeglased, nad ei tekita mittereflektiivset vastupanu. Sellisena on kirjeldatud natsistlikul Saksamaal toimunud järkjärgulisi muutusi antisemitismi suunas (Grunberger 2005). Üks vastupanu vältimise strateegia on uuenduste järkjärguline sisseviimine ja konsensuse illusiooni loomine. A. de Tocqueville'i (Tocqueville 2004: 816–821) kirjeldatud “pehme despotism” on üks võimustrateegiaist, mis loob eeldused vabatahtlikuks kuuletumiseks.

Reflektiivsel tasandil võib kuulekuse taga olla kalkuleeritud oportunist. Goffmann (1974) kirjeldab konversiooni (pöördumist) kui näivat nõustumist normidega, millega kaasneb tegelikult varjatud passiivne tõrjumine. Kuid allumine võib olla ka teadlik valik. “Inimene võib aktiivselt asuda kultuurisendi “passiivse retsiipiendi” rolli. Sellega kaasneb kultuurisendis otsene aktsepteerimine, ilma modifitseerimiseta. Luues aktiivselt “passiivse retsiipiendi” rolli, samastab inimene end ajutiselt “mõjuvõimsate teistega” (Valsiner 1994: 255). Üheks niisuguse kuulekuse näiteks on “performatiivse konformismi” fenomen hilise sotsialismi ajal – inimesed esitasid rituaale ja kõneakte korrates “sotsiaalseid norme, positsioone ja institutsioone”, taasluues sellega ennast kui “normaalseid” nõukogude inimesi (Yurchak 2005: 25).

Eespool kirjeldatud näidete puhul realiseerus semiootilise autonoomia mudeli kohaselt A võim B üle vaid siis, kui B “lubab” A-l ennast suunata (õigemini: B reguleerib oma tegevust vastavuses A-lt saadud suunavale mõjule). Semiootilised

katalüsaatorid selleks võivad olla väga erinevad (tajutud konsensus, karismaatilisus, vm). Sotsiaalsetel soovitudel on võim vaid nende inimeste üle, kes on ennast nende mõju alla asetanud. Nii vastupanu kui allumise puhul on tegemist ühesuunaliste võimuhete kehtestamisega/mitte-kehtestamisega. Samas jäävad nii süsteem kui allutatav subjekt kirjeldatud juhtumite korral stabiilseteks (nt võtab subjekt täielikult omaks mingi poliitilise ideoloogia). Järgnevalt huvitab meid aga just süsteemide ja subjekti vaheline vastastikku konstitutiivne suhe.

3.5. Suuna ja distantsi moduleerimine

*Integratsioon, loov süntees*⁶ realiseerib habituse generatiivset ja loovat potentsiaali ja subjekti semiootilist autonoomiat – moduleerides nii distantsi kui suunda ning luues uudsust regulatiivsetes sümbolsetes vahendites. See lahendab erisuunaliste regulaatorite vahelise pinge uudse tähendusliku struktuuri genereerimise abil, mis reorganiseerib tähendusi ning integreerib semiootilisi vektoreid. Loov süntees sisaldab sisemist transformatsiooni – erilaadsete mõjurite ühendamist (vanad ja uued sotsiaalsed soovitud, erinevad huvid vms) läbi vastastikuste dialoogiliste muudatuste. Mihhail Bahtin, kellest on mõjutatud ka Lotmani kultuurisemiootika ideed, rõhutab dialoogi puhul iseäranis selle formaalsete positsioonide aluseks olevat erilaadset suhestumist – võib öelda, et dialoogis on esikohal potentsiaalne vastus, aktiveerimisprintsip, mis loob aluse aktiivseks vastuseks. Dialoogi tähtsaim tekketingimus on ühtaegu sarnase ja erineva kommunikatsioonipartneri olemasolu – süsteemide mitteidentsus võimaldab neil väljastada erinevaid tekste, süsteemide sarnasus tagab vastastikuse tõlgitavuse. Nii luuakse dialoogis interaktsioon eri vaatepunktide, kontseptuaalsete horisontide, erinevate sotsiaalsete keelte ja rõhuasetuste vahel. Rääkija tungib läbi kuulaja võõra kontseptuaalse horisondi ning konstrueerib oma ütluse võõral territooriumil (Bahtin 2001: 282). Dialoogi võimalikkus eeldab seega ühtaegu nii kommuniqueeritavate elementide hetero- kui ka homogeensust (Lotman 1999b: 26). Adressaat (antud juhul teine süsteem) ei ole kunagi üksnes passiivne vastuvõtja, vaid aktiivne adressandi (antud juhul oma süsteem) ütluse konstrueerija, st nad on vastastikku teineteist konstitueerivad. Sarnast dialoogilist suhestumist kohtame ka autokommunikatiivsel tasandil – mina peab teadlikult talle tuntud teatest eemalduma, kodeerides seda varasemast teistsuguse koodiga. Refleksiooni aluseks on mõlemal juhul distantsi tunnetamine varasema, habituaalse situatsiooniga.

Niisugusena mõistetud dialoogilises kommunikatsioonis toimub vana ja uue harmooniline koordineerimine, vastuolu reguleerimine (lepitamine, kompromiss, konsensus), uue tähenduse loomine, erisuunaliste mõjutuste integreerimine uude mõtestatud tervikusse, meta-positsioonile asetumine. Loov süntees võib ilmneda vanade tähenduste ja stereotüüpide ümberkujundamises, uuele arusaamisele jõudmises, normide teisendamises, paradoksaalsetes vastustes (teise põse ette pööramine),

6 Seda W. Wundti terminit kasutame siin tähistamaks kvalitatiivselt uue terviku loomise protsessi.

mingist normatiivsest raamistikust väljumises ja teistsuguse tõlgenduse kehtestamises. See on uudsuse ja mitmekesisuse genereerimise tee. Loova sünteesi taktika võimaldab konkreetseid võimuavaldusi neutraliseerida, neid mingil viisil teisendades. Seejuures on oluline rõhutada, et kahe või rohkema süsteemi vaheline süntees sisaldab endas alati n-ö tõlkimatuse jääki, mis on tingitud süsteemide põhimõtteliselt erinevatest ülesehitustest ja funktsioonidest. Minimaalses tähenduslikus struktuuris peab olema seetõttu veel metaforogeenne seadeldis, tinglike ekvivalentsuste plokk, mis võimaldab süsteemidevahelist tõlkeprotsessi tõlkimatuse tingimustes. Just nii-suguste tõlgete tõttu teiseneb lähtetekst pöördumatult ja leiab aset uue teksti genereerimine (Lotman 1999c: 43).

Kontseptualiseerides dialoogilisust sotsiopolitiiliste muudatuste kontekstis, võime Toddi (2005: 443) järgi eristada nn assimilatiivset strateegiat, kus identiteet kujundatakse ümber nii, et vana ja uus ühendatakse järjepidevaks tervikuks. See strateegia on iseloomulik inimestele, kes olid muutusteks juba varem seesmiselt valmis (nt eestimeelsus ja nõukogude teadvus). Teine sünteesi variant on "rituaalne omaksvõtt" (samas) ehk uute käitumisvormide omaksvõtt selliselt, et nad täidetakse vana sisuga. Vaatamata väliste vormide muutumisele säilib tähenduse järjepidevus. Erinevalt "pealiskaudse aktsepteerimise" strateegiast ei hoita siin vana ja uut üksteisest lahus, vaid toimub nende vastuoluline vastastoime. Loovat sünteesi hilissotsialismi tingimustes on kirjeldanud Aleksei Yurchak kui ametliku ideoloogia "kodustamist" igapäevaelu praktikatena: reprodutseerides ideoloogilist süsteemi formaalsel tasandil, "muutsid paljud nõukogude inimesed kommunistlikud väärtused mõttekaks oma elu kontekstis, loovalt ümber mõtestades ideoloogilisi sümboleid ja deideologiseerides staatilisi dogmasid" (Yurchak 2003: 504).

Lotman (2002: 39-40) on kirjeldanud erinevate süsteemide integreerimise kahte moodust: 1) kreoliseerimine (segunemine) ja 2) metasüsteemi loomine. Esi-mesel juhul ühe keele põhimõtted mõjutavad sügavuti teist, vaatamata grammatikate täiesti erinevale loomusele. Reaalses funktsioneerimises jääb see subjekti sisemisest vaatepunktist tähelepanu alt välja ja ta tajub seda ühtsena. Hübridsete identiteetide loomine, kultuuriline mitmikorientatsioon ja dialoogi erinevate vaatepunktide vahel (Kasulis 2002), aga samuti representatsiooniliste väljade mitmekesisuse suurendamine (Zittoun jt, 2003) on näideteks kreoliseerumisel tuginevast strateegiast.

Võime öelda, et metasüsteemi loomine on erinevat sotsiaalsete süsteemide hädavajalikuks elemendiks. Lotmani järgi omab igasugune tähendus tekitav struktuur võimet omaenese sisendisse siseneda ja iseend transformeerida ehk tal on olemas loomupärane võime enesekirjelduseks ja iseene tõlkimiseks metatasele. Ta on omaenese vaatepunktist kui süsteem teiste süsteemide seas, järelkult ka transformatsioonideks sobilik (Lotman 1999c: 42). Metasüsteemsed kirjeldused vaatlevad kahte erinevat keelt *ühena*, sundides kogu süsteemi selle sisemisest subjektiivsest perspektiivist vastu võtma kui teatud ühtsust. Selle tagajärjel:

...süsteem iseorganiseerub, orienteerudes antud metakirjeldusele, heites kõrvale oma need elemendid, mis metakirjelduse vaatepunktist ei pea eksisteerima ja rõhutades seda, mis sellises kirjelduses on välja toodud. Metakirjelduse loomise hetkel eksisteerib see reeglina kui tulevane ja soovitav, kuid järgneva evolutsioonilise arengu käigus muutub reaalsuseks, saades antud semiootilise kompleksi jaoks normiks. (Lotman 2002: 2652)

Metaperspektiivi loomisel laheneb pinge erinevate (ja vastandlike) sotsiaalsete soovitude vahel dialektiliselt, tõustes metatasandile – näiteks dialoogilisele ja metaoloogilisele vaatepunktile tõusmine (Sammut & Gaskell 2010) või metaidentiteedi loomine (kosmopoliitne maailmakodaniku identiteet, transkulturalism). Loov transformatsioon läbi metatasandi tahtliku tekitamise leiab rakendamist mediatsiooni-praktikas, eksistentsiaalses teraapias jm. Huumor ja ironia, kõne ja käitumise stiili muutmine on universaalsed metatasandi strateegiad, mis muudavad stressirohked olukorrad talutavaks ning võimaldavad säilitada sisemist vabadust. Kujutletavad metatasandi representatsioonid (kunst, religioon) võimaldavad transformeerida sunniolukordade tähenduse positiivseks, nt muuta rutiinne töö poeetiliseks kogemuseks (Zittoun jt 2003) või kannatused eksistentsiaalselt tähenduslikuks (Frankl 1985).

Ka selle vastuse puhul osalevad nii mittereflektiivsed protsessid habituse tasandil ning subjekti teadlik refleksiivne tegevus, mille kaudu eelnevat situatsiooni ümbermõtestatakse, seejuures habitus võib leida kasutamist ressursina muutunud olukorra looval ümbermõtestamisel.

Sellised semiootilised transformatsioonid võivad toimuda mikro-, meso- ja makrotasandil, taktikalises või strateegilises mõõtkavas. Sama võimupraktika võib kohata erinevaid vastusreaktsioone. Eri strateegiaid võib kasutada erinevates valdkondades ja olukordades. Inimene võib avaldada vastupanu võimuavaldustele ühes valdkonnas (nt vastustades sildistamist) ja olla kuulekas teises (nt alludes moele). Ühes ja samas inimeses võivad olla niihästi “konformistlik” mina kui “mässav” mina. Sarnase välise käitumise taga võivad olla erinevad subjektiivsed ja kontekstuaalsed tähendused. Nii näiteks võib islami naise näokatte kandmine tähendada kuulekust traditsiooni normile, vastupanu assimilatiiivsele survele või veel midagi muud, sõltuvalt kontekstist ja reflektiivsusest. Väline kuuletumine võimule võib peita endas sisemist distantseerumist, maskeeritud vastupanu, uute tähenduste varjatud genereerimist jne.

Kontekstina tuleb vaadelda niihästi habitust kui sotsiaalsete soovitude süsteemi, millega konkreetne vastus suhestub – implitsiitselt või reflektiivselt. Kohanemisviiside mitmekesisus on osaliselt tingitud elutrajektoori loogikast ja positsioneerimisest sotsio-kultuurilistel väljadel, aga samuti välise surve tugevusest ja isiklike ressursside rikkusest (nt haritus, tervis, sotsiaalsed sidemed, isiksuse iseärasused, sümbolsete ressursside varu) (Todd 2005: 453). Põhilist kohanemisstrateegiat võib elu jooksul muuta seoses välise surve muutumise või isiklike ressursside muutumisega (nt vanaduses resigneerumine, vastupanust loobumine ja leppimine olemasolevaga).

Vastuseliigi valik tuleneb mittereflektiivsete protsesside ja teadlike valikute, struktuursete piirangute ja vaba valiku vastastoimest. Väliselt sarnaste vastusteni võivad viia erinevad sisemised mehhanismid – habitusel põhinevad mittereflektiivsed või semiootilistele ressurssidele tuginevad teadvustatud protsessid. Iga individuaalne vastus mõjutab nii subjekti kui sotsiokultuurilist või semiootilist tervikut, aidates kaasa selle säilitamisele või muutumisele. Subjekti “sõltuv sõltumatus” (Valsiner 1998: 386) avaldub selles, et tema semiootiline autonoomia on piiratud habituse ja semiootilise välja piiridega. Millisel viisil semiootiline autonoomia avaldub, kuidas subjekt vastab süsteemipoolsele kommunikatsioonile, sõltub erinevatest aspektidest. Alljärgnevalt püüamegi pakkuda kolme võimalikku seletust erinevate vastuste tõenäosusele.

4. VASTUSTE SPEKTRI SELETUSI

Kuivõrd saab ennustada eri tüüpi vastuste tõenäosust? Millised tähendusloome mehhanismid viivad teatud vastusilminguteni? Ei tohi unustada, et välise käitumise sarnasuse taga võivad olla erinevad subjekti seisundid ning sarnase vastuseni võivad viia erinevad alusmehhanismid ja sisemise tegevuse trajektoordid. Püüame rakendada mõningaid seletavaid mudeleid kahel tasandil – inimese ja keskkonna vastastoime kontekstis ja inimese sisemise semiootilise tegevuse kontekstis.

4.1. Seletus kontrolli ja ressursside vahekorra kaudu

Kui käsitada võimu kui domineerimist, mille tingimusteks on positsiooniline ebasümmeetria, ressursside ja suutlikkuse ebavõrdne jaotus, siis sõltub eri tüüpi vastuste tõenäosus struktuurse ja dünaamilise ebasümmeetria määrast. Struktuurne ebasümmeetria tuleneb ressursside suhtelisest jaotusest. Dünaamiline ebasümmeetria väljendab (potentsiaalse) mõju tugevust.

Välise kontrolli ja sisemiste ressursside erinevaid kombinatsioone seoses vastuse tüüpidega on vaadelnud Rosengren oma sotsialiseerumise tingimuste tüpoloogias (1997). Sellest lähtuvalt võib käsitada suhet välise kontrolli (võimu kandja) tugevuse ja võimu objekti sisemiste ressursside hulga vahel kui teatud vastuse liiki soodustavaid tingimusi. Rosengreni (1997: 18) sotsialiseerumise tingimuste tüpoloogias esinevad Hirschmani (1970) eristatud vastuste liigid erinevate kontrolli ja ressursside kombinatsioonide korral. Selle mudeli kohaselt on distantseerumine (exit) seotud tugeva struktuurse kontrolli ja subjekti ressursside kõrge taseme kombinatsiooniga. Tugev väline surve ja sisemine ressursirikkus on selle vastuseliigi eeldusteks. Lojalse vastuse (kuuletumine) eelduseks on tugeva välise kontrolli ja väheste sisemiste ressursside kombinatsioon. Kõrge kontrolli tase võib väljenduda autoritaarses diskursuses (vt Selg 2010), monoloogilises kommunikatsiooniviisis, aga ka karismaatilisuses. See ressursside vahekorra kombinatsioon kirjeldab nn puhast võimusuhet. Nõrk väline surve koos sisemise ressursirikkusega on aktiivset vastupanu-reaktsiooni soodustav tingimus.

Antud mudel vaatleb ressursse objektivistlikult, kui erinevate kapitalide hulka (sotsiaalne kapital, haritus ja oskused, tervis, isiksuseomadused). Samas võib seda mudelit rakendada ka subjektiivses raamistikus. Kontrolli tugevust võib siis tõlgendada kui tajutud kontrolli, habituaalset vastuvõtlikkust välise mõjutuse suhtes. Kontroll mingis subjekti jaoks olulises valdkonnas võib olla tajutud tugevamana kui vähem olulises valdkonnas. Nii näiteks tekib vastupanu uue õppimisele või terapeutilisele muutusele, kui tajutakse ohtu oma identiteedile. Samuti võib subjektiivsel tasandil oluliseks osutada välise mõju (kommunikatsiooni) vorm – nii võib jääk ja järsk kommunikatsioonistiil esile kutsuda vastupanu.

Selline skeem osutab vaid vastuse tõenäosele suunale. Tegelik vastus sõltub nii konkreetse positsioneerumisega kaasnevatest struktuursetest võimalustest ja piirangutest, kui ka indiviidi autonoomsest otsusest oma kättesaadavate semiootiliste ressursside kontekstis ning on seetõttu täpselt ennustamatu. Kultuuriressursid võivad toetada mistahes strateegiat alates kuuletumisest (nt religiooni kontekstis) kuni vastupanuni (nt näited kangelaslikust vastupanust rõhumisele).

4.2. Seletus kommunikatsioonistrateegiate kaudu

Lisaks traditsioonilistele poliitikaanalüüsidele, mis seletavad võimusuhteid ennekõike ressursside jaotumise kaudu, võime võimu kandjat ja objekti siduda konkreetsete võimu teostamise kommunikatiivsete vormidega. Märkidega edastatavad sõnumid võivad esineda eri žanrites, stiilides ja modaalsustes (Markova 2003: 197-199) ning on ajas muutuvad. Nii näiteks on kaasaja tarbimisühiskonnas “survestav” võim asendunud “võrgutava” võimuga (vt Bauman, Haugaard 2008). Moscovici (1988: 243). Viimane mõiste rõhutab kollektiivsete mõtlemisvormide olemuslikku seost kommunikatsiooniga. Moscovici oletab, et avaliku kommunikatsiooni modaalsus on seaduspäraselt seotud sotsiaalsete representatsioonide struktuuriga, eri ideede omavahelise seostumisega. Siin saame üldistavalt rääkida kahest suundumusest. *Difusiooni* strateegia (ideede ja arvamuste hinnanguvaba ja reguleerimata levitamine) viib eri ideede difuususele kõrvuti eksisteerimisele sotsiaalsetes representatsioonides. *Propaganda* strateegia (ühtede ideede eelistamine teistele) viib dihhotoomsele ja hierarhilisele maailmapildile, kus ühed ideed on allutatud teistele ning representatsioonid õhutavad tegevusele (Moscovici 2008: 311-342). Võib arvata, et käitumuslikus plaanis väljendub vastus nimetatud kahele kommunikatsiooniviisile erinevates allumise ja vastupanu strateegiates.

Kommunikatsiooniprotsessis kasutatud semiootilistel vahenditel võib eristada erinevaid funktsioone. Cabell (2010) eristab *semiootilisi regulaatoreid* (mis otseselt mõjutavad subjektiivsete protsesside kulgu) ning *semiootilisi katalüsaatoreid* (mis pakuvad vajalikke tingimusi semiootilistele regulaatoritele, toimides kontekstuaalse toena, käivitava tõukena). Sotsiaalsete soovitude esitamise viis toimib arvatavasti sellise katalüsaatorina, käivitades sisemised protsessid, mis viivad teatud liiki reflektiivsete või mittereflektiivsete vastusteni. Väline katalüsaator aktiveerib teatud

representatiivsed väljad, mille raames toimub võimusuhte teatud viisil (re)konstrueerimine. Kõige üldisemal tasemel on ühelt poolt võimalik võimusuhte aktsepteerimine ja selle kaudu olemasoleva struktuuri taasloomine, “kinnitav strukturaatsioon” (Haugaard 2003) ning teiselt poolt senise struktuuri aktsepteerimisest keeldumine ning uue struktuuri loomine. Olemasoleva struktuuri taasloomine on tasakaalus homöostaatiline protsess, olemasoleva struktuuri eitamine ja uue struktuuri loomine toimub läbi tasakaalu häirimise ja uue tasakaalu loomise.

Võib arvata, et avaliku kommunikatsiooni vorm ja funktsioon on seaduspäraselt seotud teatud liiki vastuste tõenäosusega. Peeter Selg (2010, 2013) on Roman Jakobsoni (1960) keelefunktsioonidest lähtuvalt teinud katse tüpologiseerida erinevaid avaliku kommunikatsiooni vorme. Tema järgi iseloomustab avaliku kommunikatsiooni 1) faatiline funktsioon autoritaarset diskursust; 2) metakeeleline funktsioon radikaalse demokraatia diskursust; 3) poeetiline funktsioon populistlik-demokraatlikku diskursust; 4) referentsiaalne funktsioon arutlevat diskursust; 5) emotiivne funktsioon totalitaarset diskursust ja 6) konatiivne funktsioon klientistlikku diskursust. Nii näiteks võib oletada, et autoritaarne faatiline/ totalitaarne emotiivne kommunikatsioon loob parimad eeldused passiivsele kuulekusele, mittereflektiivsele allumisele (vrd Selg, Ventsel 2010 resoneerumisest laulva revolutsiooni kujundiga) või mittereflektiivsele vastupanule ja distantseerumisele (kui kasutatud kujundid on “võõrad”). Selline kommunikatsioonivorm taasloob olemasolevat tasakaalu ning blokeerib reflektiivsust, toetades olemasolevaid (habituaalseid) afektiivseid ja kognitiivseid struktuure. Teistsugused kommunikatsiooni vormid (nt metakeeleline, referentsiaalne) viivad olemasolevad habituaalsed struktuurid tasakaalust välja ja selle kaudu õhutavad reflektiivsust. Radikaalse demokraatia metakeeleline kommunikatsioon loob parimad eeldused konstruktiivsele vastupanule, arutleva (*deliberative*) demokraatia ratsionaalne kommunikatsioon loob eeldused dialoogiliseks suhteks ja uute tähenduste loomiseks. Viimasel kahel juhul saame rääkida ka autokommunikatiivse tähendusloome prevaleerimisest subjekti ja välise keskkonna suhestumises.

Samamoodi võib oletada, et olulised erinevused regulatsiooni tulemustes (vastustes) on monoloogilisel ja dialoogilisel *suhtlemisviisil*: vastused monoloogile on tõenäoselt konformism, vastupanu või põgenemine, dialoogilise vastasmõju korral käivitub ka loov süntees. Kuidas avaliku kommunikatsiooni vormide valiku ja suunamisega on võimalik erineval viisil mõjutada teadvustamata ja teadvustatud representatsioonilisi protsesse ning selle kaudu võimusuhteid, vajab eraldi analüüsi.

4.3. Seletus semiootiliste transformatsioonide kontekstis: tähendussüsteemide vastastiktoime

Kommunikatsioonilise seletusega lähedalt haakuv on semiootiline seletus, mis keskendub ennekõike erinevatele tähenduse modelleerimisviisidele. Lotmani järgi toimub tähenduse teke kõigil struktuuritasanditel, pisimatest semiootilistest üksustest kuni globaalseteni ning seejuures on erinevast materiaalsest laadist hoolimata

nende vahel struktuurne isomorfsus. Uue tähenduse tekkimise protsess eeldab, et süsteemi sisenevad “väljaspoolsed” tekstid ning nad muunduvad teekonnal süsteemi sisendist väljundisse ennustamatult (Lotman 1999c: 41). Seetõttu võib mis tahes tähendust kirjeldada kui ühendatud vastandite kompleksi (tähendus X on seotud mingi vastandtäheendusega mitte-X). Iga mõiste on lahutamatu seotud potentsiaalsete vastandite väljaga, mille kaudu võib toimuda tähenduse edasine diferentseerumine. Tähendus luuakse kui bipolaarne tervik, milles eksplitsiitne tähendus X suhestub ebamäärase vastandtäheenduste väljaga mitte-X, tähenduse loomine toimub vastandite kaudu piiritletud süsteemis (Josephs, Valsiner, Sorgan 1999). Funktsionaalselt ühetähenduslikke ja kindlapiirilisi süsteeme ei ole reaalsuses isoleeritud kujul olemas ning eraldivõetuna ei ole süsteemid töövõimelised, nad hakkavad tööle ainult semiootilisse kontiinumisse lülitatuna. Kontiinumis on süsteemid väga erineva tüübi ja korrastusastmega (Lotman 1999b: 10). Niisuguses kontiinumis toimub erinevate süsteemide vahel pidev tõlkimisprotsess. Kusjuures piiri invariantne tõlke/filter-funktsioon teostub erinevatel tasanditel erinevalt, kuid tema peamiseks funktsiooniks on eraldada oma võõrast, filtreerida väljaspoolsed teated ning need oma süsteemi keeled panna (Lotman 1999b: 15). Seega on *piiri* mõiste tihedalt seotud *individuaalsuse* mõistega. Isiksuse kui ajaloolis-kultuurilise semiootikanähtuse piiritlemine sõltub kodeerimisviisist, millega ennast oma vastandist eristatakse (Lotman 1999b: 13).

Kriitilise tähtsusega on see, mis laadi suhtes on kontiinumis eksisteerivad erinevad süsteemid. Kultuurisemiootika järgi vastab igale kultuuritüübile (süsteemile) tema “kaose” süsteem, mis ei ole sugugi algne, ühetaoline ja alati iseendaga võrdne, vaid kujutab endast inimese sama aktiivset loomingut, nagu ka kultuurilise organisatsiooni valdkond. Ajalooliselt vastab igale konkreetsele kultuurisüsteemile talle ainuomane mitte-kultuuri süsteem (Kultuurisemiootika teesid 1998: 66). Sellest tulenevalt võime vastandeid analüütiliselt käsitleda kui üksteisest isoleeritud, muutumatuid kontraste: nende suhe on jääk vastandumine (X versus mitte-X dualism). Niisugune vastandumine on struktuurselt sarnane kultuur–antikultuur opositsioonile, mis eeldab endassesuletud ja väliste mõjude vastu orienteeritud süsteemi. Lotmani ja Uspenski järgi tugineb tähenduse modelleerimine niisuguses süsteemis vastandi, teise kultuuri miinusmargilises kujutamises (Lotman, Uspenski 2013). Oma kultuuri vaatepunktist peetakse antikultuuri märgisüsteemiks, kultuuri ohustavaks struktuuriks. See on kultuuriga isomorfne ja on tema osa, mis tähendab, et kultuur pole oma antipooluseta mõeldav (Lepik 2000: 742–744). Oma süsteemi vaatepunktist tekib loomulik püüd tõlgendada kõiki süsteeme (kultuure), mis etteantud õigele süsteemile vastanduvad, ühese vale süsteemina. Antikultuuri–kultuuri polariseeruvad elemendid alluvad mõlemal pool telge sümmeetrilisele redutseerimisprintsipile: nii antikultuuri elemendid omavahel kui kultuuri elemendid omavahel sünonümiseeruvad (Lepik 2007: 69–71, 74–76). Kui vaadelda vastandeid teineteist välistavate ja teineteisest isoleeritutena, siis oma vastastoimes (teineteise eitamises) nad taastoodavad (ja võimendavad) teineteist ning nende interaktsiooni

tulemusena mingit kvalitatiivset muutust ei toimu. Püüe teineteist elimineerida kutsub esile reaktiivse vastuse. Nii näiteks propageeritavad ideed saavad lisajõudu neid vaigistada püüdva tsensuuri mõjul (Moscovici 1991).

Teine võimalus on vaadelda neid kui teineteist tingivaid ja omavahel dünaamiliselt suhestuvaid vastandeid, mis omavahelise pingega kaudu moodustavad vastuolu (X ja mitte-X duaalsus). Kui vastandeid käsitada teineteist täiendava ja tingivana, ühtse süsteemi elementidena, mis on omavahel dialoogis, siis nendevahelise pingega ja vastastoime tulemusena võib säilida senine dünaamiline tasakaal (kus vastandid teineteist ühtse süsteemi piires taastoodavad ja võimendavad) või tekkida uudsus (vastandite vaheline pingega vastuolu laheneb "hüppega" uuele kvalitatiivsele tasandile). Sellisteks dialektilisteks vastanditeks on sotsiaalsete representatsioonide (tavaliselt nähtamatud) alusstruktuurid või tuumik-ideed (*themata*), mille alusel genereeritakse spetsiifilisi representatsioone konkreetsetes sotsiaalses kontekstis (Moscovici 2001, Markova 2003, Liu 2004). Need tuumik-ideed on organiseeritud teineteist tingivate vastandite paaridena, mis antud kultuuris on stabiilsed ja endastmõistetavad ning mis aktualiseeruvad sotsiaalsete muutuste ajal. Milline on X ja mitte-X vahelise piiride jäikus või paindlikkus, määrab ära nende vahelise kommunikatsiooni laadi dualistlikuna või duaalsena. Enamus- ja vähemusgrupid, traditsioon ja innovatsioon, mälu ja vastumälu, mehed ja naised, identiteet ja vastand-identiteet – kõiki sedalaadi opositsioone saab käsitada jäikade vastandumistena üksteisest isoleeritud pooluste vahel või kui sama süsteemi üksteist vastastikku täiendavate elementide vahel.

4.4. Vahekokkuvõtteks

Mis tahes võimusuhte raames on võimalik konstrueerida A ja B suhe kas dualismi või duaalsusena. Weberist lähtuvad (domineerimiskeskset) võimusuhte käsitlused konstrueerivad dualistliku vastanduse, postuleerides A ja B huvide vastandlikkuse (Haugaard 2010: 1051). Nii allumine kui vastupanu taastoodavad antud võimusuhet selliselt konstrueeritud süsteemis. Teineteisest isoleeritud ja fikseeritud vastanditega süsteemis toodetakse jäika vastandumist. Tõenäosel vastused võimuavaldustele on passiivne allumine või jäik vastupanu (nt repressiivse, autokraatse võimu tingimustes). Sellised vastandid võivad korduvalt teineteiseks transformeeruda (pöörates ümber jõudude vahekorra ning allumise ja vastupanu mustri), luues sel viisil suletud ja mitteareneva süsteemi. Vastupanu toetab süsteemi samamoodi kui kuuletuminegi, normi rikkumine toetab normi.

Eespool käsitlesime võimu objekti kui võimu kandja määratlematut vastandit, millel oli potentsiaal kõikvõimalikeks vastusteks. Niipea kui mingi vastus realiseerub, muutub määratlematuks pooleks võimu kandja, kes omakorda võib potentsiaalselt tõlgendada antud vastust erinevalt ning erineval viisil reageerida. Võimusuhte areneb edasi selliste vastastikuste mõjutuste kaudu. Võime öelda, et relatsioonilisus on niisugusena mõistetud võimusuhetes keskse tähtsusega, sest võimusuhtes olevad subjektid pole mitte enne kommunikatiivset sündmust nõ valmis entiteedid, vaid

tänu sellele suhtele üldse konstitueeritavad. See tähendab, et me ei eelda, et subjektidel on juba alati määratletud asukoht sotsiaalsstruktuuris. Kui me eeldaksime viimast, saaks juttu olla parimal juhul identiteetide “äratundmisest”, mitte nende “konstrueerimisest”. Sotsiaalseid identiteete konstrueeritakse, mitte ei “tunta ära”. Võim on seega “*kõigi* inimsuhete struktuuri iseärasus“ (Elias 2013: 91) ning rääkides domineerimisest, autoriteedist või hoopis allutamist oleks kõige sobilikum seda mõistet “kasutada viitega suuremale või väiksemale *võimu vaheldumisele*” (Elias 2013: 140). Mistõttu ei ole ka mõtet rääkida võimusuhtes olevate subjektide identiteedist, vaid üksnes identifitseerimisest, mis rõhutab selle protsessuaalset ja dünaamilist loomust. Kuna inimeste ja süsteemide funktsioon üksteise suhtes tugineb kokkuvõttes sellele, “et oma vastastikuse sõltuvuse pinnal võivad nad avaldada üksteisele survet” (Elias 2013: 94), siis saab sotsiaalsete identiteetideni jõuda üksnes läbi pidevate identifitseerimiskäikude, mis seda vastastikku konstitueerivad võimusuhtet väljendavad.

Vastastikune toime ehk võimusuhte sisaldab kahte laadi pinget. Struktuuriline asümmeetria väljendab pinget erinevate staatuste (positsioonide) vahel, mille aluseks on mingite ressursside hulga ja kvaliteedi erinevus. Dünaamiline asümmeetria väljendab võimu rakendamise võimalikkuse (suutlikkuse) pinget suhetes võimu kandja ning võimu objekti vahel. Autokommunikatsiooni mehhanism täiendab semiootilise autonoomia kontsepti ning on ühtlasi aluseks seletusele, mil viisil lahendada pinge võimu kandja ning võimu objekti vahel.

Tulles tagasi eespool kirjeldatud semiootilise autonoomia mehhanismide juurde, näeme, millisel tasandil toimub oluliste vastanduste konstrueerimine. Esimene samm – distantseerumine võimaldab teostada kesksel valikul – valida representatsiooniline väli, mille mõju alla end asetada ja millele toetuda. Seda välja kujundavate opositsioonide iseloom (dualism või duaalsus) mõjutab järgnevate protsesside jäikust või paindlikkust. Positsioneerumine representatiivsel väljal konkreetsete sotsiaalsete soovitude ja teiste positsioonide suhtes väljendub mitmesugustes vastuste liikides – allumine, vastupanu, ignoreerimine, loov sünteis. Variatiivsust suurendavad 1) individuaalsed eelistused semiootiliste ressursside kasutamises oma valikute toetamiseks ja põhjendamiseks, 2) süsteemide (kultuuride) kaldumus mitmekeelsusele (süsteemsusele) ning 3) see, et kultuur ei kata kõiki tekste, funktsioneerides mitte-kultuuri taustal, olles sellega keerulistes suhetes. Need tegurid määravad ära kultuuri töömehhanismi inimkollektiivide ja inimkonna kui terviku informatsioonireservuaarina (Lotman 2010b: 32). Sellest johtuvalt võib rääkida erinevatest kultuuri infokorrastatuse mudelitest võimusuhte raamistikus. Metodoloogilisest perspektiivist tähendab see põhimõtteliselt seda, et me saame uurida võimu suhteid mistahes ühiskondlikus kontekstis, ilma et me võiksime või peaksime oma analüüsivat objekti võimusuhtele *taandama*. Eeldada, et kõigil ühiskondlikel suhetel on võimu dimensioon, tähendab avada tee võimusuhte uurimiseks, mis läbib kõiki sotsiaalseid institutsioone. Ent seejuures ei eitata kuidagi majanduslikke, kultuurilisi, sotsiaalseid, psühholoogilisi jne suhteid, mille kaudu neid võimusuhteid liigendatakse.

5. Reaktiivse identiteedi näide

Eespool kirjeldatud eri tasandi regulatiivsed tervikud – ühiskondlik väli (mis toimib läbi habituse), ühine tähendusväli (mis toimib läbi sotsiaalsete representatsioonide ja tähendussüsteemide) ja individuaalne tähenduste väli – moodustavad funktsionaalses mõttes hierarhilise regulatiivse süsteemi, mille kaudu võimusuhted teostuvad. Vaatleme selle mudeli rakendatavust reaktiivse identiteedi (Vetik jt 2006: 1085) mehhanismi kirjeldamisel.

Reaktiivne identiteet kujuneb gruppide võimusuhte kontekstis. Sotsiaalsel väljal kujunenud võimusuhe (nt etniline domineerimine) avaldub mitmesugustes sümbolilistes ja diskursiivsetes vormides, mis väljendavad assimileerivat survet. Enamusgrupp avaldab mitmesuguste semiootiliste vahenditega survestavat mõju, mille suund on muuta vähemusgrupi identiteeti. Teoreetiliselt on võimalikud vähemusgrupi liikmete erinevad positsioneerumised enamusgrupi survestava mõju suhtes: 1) allumine (assimileerumine) või silmakirjalik allumine (väline assimileerumine koos sisemise protestiga), 2) vastupanu, 3) distantseerumine, 4) loovad lahendused (vt ptk 2). Reaktiivset identiteeti on kirjeldatud kui situatiivset vastust, mille puhul sotsiaalselt soovitatud identiteedi muutmise asemel tugevdab grupp oma senist identiteeti ja muudab identiteedipiirid meie–nemad suhetes jäigemaks (Vetik jt 2006: 1085). Ülaltoodud vastuste klassifikatsiooni kohaselt võib reaktiivne identiteet kuuluda nii vastupanu kui distantseerumise vastuste hulka.

Ressursside ja kontrolli vahekorra alusel (tugev kontroll ja palju ressursse) paigutub see vastus meie tüpoloogias distantseerumisvastuste kategooriasse. Kui distantseerumine on nii tugev, et väljutakse võimusuhte piiridest, ignoreeritakse mis tahes edasisi mõjutamiskatseid. Reflektiivse vastusena on reaktiivne identiteet enesemääratlemine millelegi vastandumise kaudu ja protesti vorm.

Mis laadi sotsiaalsed soovitusel toimivad reaktiivse vastustamise katalüsaatorina? Millised semiootilised ja kommunikatiivsed tingimused on sedalaadi arenguks vajalikud? Milline subjektiivne tõlgendus käivitab ja säilitab reaktiivse vastustamise? Millised tingimused soodustavad reaktiivse vastustamise kinnistumist ja levikut? Vastused neile küsimustele on kontekstist sõltuvad. Kui diskursiivselt luuakse dihhotoomiline reaalsus, mis ei tunnista kompromisse, kasutab süüdistamise ja vastustamise meetodit, konstrueerib gruppidevahelise suhte eespool kirjeldatud jäiga dualismina, siis on reaktiivne vastus väga tõenäoline. Tugev, jäik (monoloogiline, kompromissitu), ootamatu, negatiivne, vägivaldne väline surve, mida tajutakse ohuna võib samamoodi käivitada reaktiivse vastuse. Reaktiivset vastust soodustab avaliku kommunikatsiooni laad, mis on monoloogiline (Vetik jt 2006: 1085) ning mida teatud kriitiliste sündmuste korral on iseloomustatud kui faatilist, homogeniseerivat ja antagonistlikke vastandusi konstrueerivat (Selg 2013).

Konkreetses kontekstis võib reaktiivne identiteet võtta erinevaid vorme. Kui tajutud sotsiaalne soovitus Eesti tingimustes on mitte ainult omandada Eesti kodakondsus ja samastuda end Eesti riigiga, vaid ka muutuda eestlaseks oma senise identiteedi eitamise kaudu, siis vähemuste reaktiivne vastus on sellele mitte-

kuuletumine. Eesti tingimustes võib reaktiivne identiteet väljenduda negatiivses suhtumises eesti keelde, vene etnilise identiteedi tugevdamises, Venemaa kodakondsuse valimises. Aga see võib väljenduda ka mitmesugustes riigivälistes identiteetides (samastumises pigem lokaalse elukohaga või riigiüleste tervikutega – Balti regiooni, Euroopa, maailmaga), etnilise enesemääratluse mittetähtsustamises (vt Vihalemm, Kalmus 2008), uutest kollektiivse identiteedi vormides (Baltikumi venelased) (vt Vihalemm, Masso 2007) või psühholoogilises ja reaalses distantseerumises Eesti suhtes (tegelik emigreerumine või sümboolne “sise-emigratsioon” ehk kapseldumine), Eesti emotsionaalse tähenduse negatiivses konstrueerimises (“ebahuvitav, nüri, passiivne, pinnaline” – vt Priimägi 2012) jne. Semiootiline autonoomia avaldub siin selles, et ei aktsepteerita võimusuhet ning seda väljendavaid domineerivaid representatsioone (nt vähemusgrupi määratlemist immigrantide või okupantidena), luuakse alternatiivsed tähendusüsteemid kollektiivseks enesemääratlemiseks (nt Baltikumi venelased). Vägivaldse assimilatsiooni poliitika on harva edukas just seetõttu, et käivitab reaktiivse vastu-mobiliseerumise assimilatiivsele survele, mille tulemusena gruppidevahelised erinevused pigem suurenevad (Brubaker 2004). Bipolaarse süsteemi loogika kohaselt toetab reaktiivne identiteet jäiga vastandusena seda, mida vastustab.

Vabaks ja paindlikuks muutub vastus siis, kui survet ei tajuta ohuna ning kui säilib piisavalt avar subjektiivsete valikute ruum. Analüüsides ümberõppimist kui sakslaste kollektiivse identiteedi demokraatlikuks muutmise teed sõjajärgsel Saksamaal, rõhutas Kurt Lewin (1948) vajalike tingimustena kaasamist ja sellise sotsiaalse atmosfääri loomist, mis on vaba ähvardusest ja sunnist. Soovitud sügav identiteedimuutus peab toimuma läbi inimese koostöö ja uue väärtuste hierarhia vabatahtliku aktsepteerimise. Selles protsessis peab inimene tundma ka vabadust kritiseerida, väljendada teistsuguseid arvamusi. Uued ja vanad regulaatorid, uutmoodi võimu kandja ning regulatsiooni objekt asetuvad dialoogilisse suhtesse ning ainult selle kaudu on võimalik sünteesida uudsust ning realiseerida kestvaid muutusi. Nende tingimuste tajutud puudumist on hinnatud kui olulist tõket Eesti vähemuste lõimumisel (nt Roosalu jt 2013).

6. KOKKUVÕTE

Käesolevas artiklis vaatlesime süsteemset võimu kui sotsiokultuuriliste ja semiootiliste tervikute suhet inimese kui oma osa suhtes. Mittereflektiivselt tasandil toimib see võim läbi habituse, reflektiivsel tasandil läbi semiootiliste regulaatorite. Toetusime seejuures teoreetilistele mudelitele, mis käsitlevad dialektiliselt osa ja terviku, struktuuri ja toimijalisuse, mikro- ja makrotasandi, objektiivse ja subjektiivse suhet (Bourdieu, Wacquant 1992; Markova 2003). Inimene on ühtaegu allutatud sotsiaalsele ja semiootilisele tervikule ning suhteliselt sõltumatu nendest. Suhtelise sõltumatuse tagab individuaalne tähendusloome (semioos).

See käsitlus võimaldab kirjeldada mitmesuguste vastuste spektrit impersonaalsetele sotsiaalsetele soovitudele või isikustatud võimu kandja mõjutustegevusele. Erinevalt traditsioonilistest võimu käsitlustest, mis keskenduvad vaid kuuletumisele või võimu vastustamisele, olid vaatluse all ka sellised vastused nagu distantseerumine ja loov transformatsioon.

Semiootiliste süsteemide funktsionaalsus subjekti suhtes on kahetine: ühelt poolt avaldab see suunavat ja piiravat toimet kollektiivsete mõtlemisvormide kaudu, teisalt on see ressurs subjektile autonoomiaks. Subjektil on tänu autokommunikatiivsele võimele vabadus võtta erinevaid positsioone välise semiootiliste regulaatorite suhtes, suurendades sellega reflektiivsust välise keskkonnaga suhestumises. Iga selline positsioon loob uue sisemise terviku – teatud ideede ja praktikate süsteemi, mille mõju alla subjekt ise end asetab. Subjektiivne (potentsiaalselt lõpmatu) tõlgendusväli on vastastoimes välise suunava ja piirava mõjuga, mis lähtub teistelt subjektidelt ning sotsiokultuuriliselt tervikult. Individuaalse tähendusloome kaudu loob inimene ise oma käitumise semiootilised regulaatorid, muutudes võimu objektist võimu kandjaks iseenda suhtes. See on lõputu ringikujuline protsess, kus inimesed loovad uusi tähenduslikke olukordi (uusi ideid, semiootilisi vahendeid) ning “astuvad nendesse olukordadesse, lubades end enda poolt loodud ideede poolt juhtida või end neist distantseerides” (Valsiner 1998: 388).

Semiootiliste süsteemide heterogeensus ühelt poolt ning subjekti semiootiline autonoomia teiselt poolt võimaldavad mitmekesiste vastuste spektrit, mida võib klassifitseerida relatsiooniliselt – suhte kaudu välisesse (või interioriseeritud) suunajasse, mis esindab kas üldistatud või konkreetset Teist. Eristatud neli peamist vastuste klassi – distantseerumine, vastandumine, allumine ja süntees – väljendavad erinevaid suhteid sotsiaalsetesse soovitudesse. Vastuse genereerimisel osaleb nii teadvustamata (habituaalne) tasand kui teadlikud semiootilised transformatsioonid. Indiviidil on teatud autonoomia mõlemal tasandil: “Kõige vabamad on need indiviidid, kes, olles teadlikud neid mõjutavatest jõududest, otsustavad ise, kas neid valida või muuta” (Hilgers 2009: 745).

Artiklis kirjeldasime eri vastustüüpide genereerimise üldist semiootilist mehhanismi – distantsi, suunatuse ja intensiivsuse moduleerimist ning eksklusiivselt või inklusiivselt seotud vastandite (X ja mitte-X) vastastoimet. Vaatlesime selle alusmehhanismi rakendamise võimalusi gruppidevaheliste võimusuhte kontekstis. Kirjeldatud raamistik toob esile olulised metatasandi protsessid, mis on taustaks ja eelduseks mis tahes konkreetsele võimusuhtele: habituse ja kollektiivsete kultuurivormide (sealhulgas sotsiaalsete representatsioonide) vahendusel on võimalik ühiselt mõistetavalt määratleda nii võimusuhte konteksti, osalisi, võimu teostamise legitiimseid vahendeid, osaliste huvisid jm võimusuhte komponente. Indiviid rekonstrueerib kollektiivsed tähendused oma subjektiivsel tähendusväljal. Semiootiline autonoomia võimaldab subjekti võimusuutlikkust mistahes domineeriva võimusuhte olukorras, läbi tähenduste transformatsiooni ja vastuste määramatuse. Nii sotsiaalne, semiootiline kui psühholoogiline tasand on vajalikud

võimusuhte terviklikuks kirjeldamiseks ja seletamiseks. Omavahel komplementaar-
selt seostatuna moodustavad nad ühtse hierarhilise süsteemi, mis teevad võimu-
suhted võimalikuks.

Sellise raamistiku abil saab analüüsida, kuidas (süsteemne) võim toimib inter-
aktsiooni kaudu seda teadvustava ja tõlgendava semiootilise subjektiga, kuidas
autonoomne subjekt vabastab (või ei vabasta) end kollektiivsete mõtlemisvormide
“nähtamatu võimu” surve alt. Kuuletumine sotsiaalsele soovitusel on ainult üks
võimalik vastus. See käsitlus võimaldab kirjeldada konkreetseid võimusuhteid
dünaamiliste ja kontekstist sõltuvatena, millegina, mida pidevalt taasluuakse või
muudetakse kollektiivse ja individuaalse tähenduselooma käigus.

Võimu kaks aspekti – domineerimine ja võimelisus avalduvad vaadeldud teo-
reetilises raamistikus kui dialektilised vastandid, mis tingivad teineteist: A domi-
neeriv mõju (mis kasutab nii semiootilisi kui mittesemiootilisi vahendeid) kohtub B
semiootilise autonoomia kui võimelisusega. Selle vastastoime tulemust võib ennus-
tada vaid teatud tõenäosusega. Mittelineaarse seletusmudeli kohaselt avaldab B
vastus omakorda mõju A-le. Nii näiteks kui B jõustab ennast läbi uue tähenduse ja
sellel põhineva konsensuse loomise, on võimalik uutmoodi kehtestada suhted A-ga.
Võimusuhte kui dialoogilise protsessi kirjeldus, võimusuhte dünaamiline trajek-
toor jäi siinse käsitluse raamidest välja. Edasine analüüs võiks keskenduda konk-
reetsete võimusuhte, vastuste liikide ja tähenduselooma seostele konkreetsetes
kontekstides.

VIITEALLIKAD

- Aarelaid, Aili. 2000. Topeltmõtlemise kujunemine sovetiajal. *Akadeemia* 4, 755-773.
- Adams, Matthew. 2006. Hybridizing habitus and reflexivity: Towards an understanding of contemporary identity? *Sociology*, 40(3), 511-528.
- Alexander, Jeffrey C.; Smith, Philip. 2005. *The Cambridge companion to Durkheim*. Cambridge University Press.
- Bahtin, Mihhail. 2001. *The Dialogic Imagination. Four Essays*. M. Holquist (toim.). Austin: University of Texas Press.
- Bauman, Zygmunt; Haugaard Mark. 2008. Liquid modernity and power: A dialogue with Zygmunt Bauman. *Journal of Power*, 1(2), 111-130.
- Bourdieu, Pierre. 1989. Social space and symbolic power. *Sociological Theory*, 7(1): 14-25.
- Bourdieu, Pierre. 1990. *In Other Words. Essays towards a Reflexive Sociology*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre. 1991. *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre; Wacquant, Loic. 1992. *An invitation to reflexive sociology*. Cambridge: Polity.
- Brehm, Jack W. 1966. *A theory of psychological reactance*. Academic Press
- Brubaker, Rogers. 2004. *Ethnicity without groups*. Harvard University Press.
- Cabell, Kenneth R. 2010. Mediators, regulators and catalyzers: A context-inclusive model of trajectory development. *Psychology and Society*, 3(1), 26-41.
- Digester, Peter. 1992. The fourth face of power. *The Journal of Politics*, 54(4), 977-1007.
- Duveen, Gerard. 2001. Representations, identities, resistance. Lk 257-270 raamatus Deaux, K.; Philogene, G. (toim.), *Representations of the social. Bridging theoretical traditions*. Oxford, England: Blackwell, 257-270.

- Elcheroth, Guy; Doise, Willem; Reicher, Stephen. 2011. On the knowledge of politics and the politics of knowledge: How a social representations approach helps us to rethink the subject of political psychology? *Political Psychology*, 32(5), 729-758.
- Elias, Norbert. 2013. Mis on sotsioloogia? Tallinna Ülikooli Kirjastus
- Eyal, Gil; Szeleenyi, Ivan; Townsley, Elanora. 1998. *Making Capitalism without Capitalists: Class Formation and Elite Struggles in Post-communist Central Europe*. London: Verso.
- Fitzpatrick, Sheila. 2009. Popular opinion in Russia under pre-war Stalinism. – P. Corner (toim.). *Popular opinion in totalitarian regimes: Fascism, Nazism, Communism*. Oxford University Press, 17-32.
- Fogel, Alan; Lyra, Maria C.; Valsiner, Jaan. 1997. *Dynamics and indeterminism in developmental and social processes*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Frankl, Viktor E. 1985. *Man's search for meaning*. Washington Square Press.
- Hellbeck, Johan. 2006 *Revolution on my mind: Writing a diary under Stalinism*. Harvard University Press.
- Gillespie, Alex; Zittoun Tania. 2009. Using resources: Conceptualising the mediation and reflective use of tools and signs. *Culture & Psychology*, 15(4), 1-26.
- Goffman, Erving. 1974. *Frame analysis: an essay on the organization of experience*. New York: Haper & Row.
- Grunberger, Richard. 2005. *A social history of the Third Reich*. London: Phoenix
- Harré, Rom. 1998. The epistemology of social representations. Lk 129-137 raamatus Flick, U. (toim.) *The Psychology of the Social*. Cambridge University Press, 129-137.
- Haugaard, Mark 2003. Reflections on seven ways of creating power. *European Journal of Social Theory*, 6(1), 87-113.
- Haugaard, Mark. 2010. Democracy, political power, and authority. *Social Research*, 77(4), 1049-1074.
- Hermans, Hubert J. M.; Hermans-Konopka, A. 2010 *Dialogical self theory: positioning and counter-positioning in a globalizing society*. Cambridge University Press.
- Hilgers, Mathieu. 2009. Habitus, freedom and reflexivity. *Theory and Psychology*, 19(6), 728-755.
- Hirschman, Albert O. 1970. *Exit, voice and loyalty. Response to decline in firms, organizationa and states*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hoffmeyer, Jesper. 2010. A biosemiotic approach to the question of meaning. *Zygon*, 45(2), 367-389.
- Jakobson, Roman. 1960. Linguistics and Poetics. Thomas Sebeok (toim). *Style in Language*. Cambridge, MA: M.I.T. Press, 350-377.
- Jensen, Eric; Wagoner, Brady. 2009. A cyclical model of social change. *Culture and Psychology*, 15(2), 217-228.
- Josephs, Ingrid; Valsiner, Jaan; Surgan, Seth E. 1999. The process of meaning construction. Lk 257-282 raamatus Brandstädter, J.; Lerner, R. M. (toim.) *Action and self-development*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Kasulis, Thomas P. 2002. *Intimacy or integrity: Philosophy and cultural difference*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Kozlov, Vladimir A.; Fitzpatrick, Sheila, Mironenko, Sergei V. (toim.) 2011. *Sedition: everyday resistance in the Soviet Union under Khrushchev and Brezhnev*. New Haven: Yale University Press.
- Lamiell, James T. 2003. *Beyond individual and group differences*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Lepik, Peet. 2000. Antikultuuri fenomen nõukogude kultuuris. *Akadeemia* 4, 718-754.
- Lepik, Peet. 2007. *Universaalidest Juri Lotmani semiootika kontekstis*. Tartu Semiotics Library 6. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lewin, Kurt. 1948. *Resolving social conflicts. Selected papers on group dynamics*. New York: Harper & Brothers.
- Liu, Li. 2004. Sensitising concept, themata and shareness: A dialogical perspective of social representations. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 34(3), 249-264.

- Lizardo, Omar. 2004. The cognitive origins of Bourdieu's Habitus. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 34(4), 375-401.
- Lotman, Juri. 1999a. Argikäitumise poeetika 18. sajandi vene kultuuris. Lk 261-300 raamatus Lotman, J. *Semiosfäärist*. Tartu: Vagabund
- Lotman, Juri. 1999b. Semiosfäärist. Lk 7-35 raamatus Lotman, J. *Semiosfäärist*. Tartu: Vagabund.
- Lotman, Juri. 1999c. Kultuur kui subjekt ja iseene objekt. Lk 37-52 raamatus Lotman, J. *Semiosfäärist*. Tartu: Vagabund.
- Lotman, Juri. 2002. Kultuuri fenomen. *Akadeemia* 12, 2644-2662.
- Lotman, Juri. 2010a. Kahest kommunikatsioonimudelist kultuurisüsteemis. Lk 125-148 raamatus *Kultuuritüpoloogiast*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lotman, Juri. 2010. Kultuur ja keel. Lk 30-36 raamatus Lotman, J. *Kultuuritüpoloogiast*. Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lotman, Juri; Uspenski, Boris. 2013. Duaalsete mudelite rollist vene kultuuri dünaamikas (kuni XVIII sajandi lõpuni). Raamatus Uspenski, B. *Vene kultuuri jõujooni. Valik artikleid*. Tartu: Ilmamaa.
- Markova, Ivana. 2003. *Dialogicality and social representations. The dynamics of mind*. Cambridge University Press.
- Moscovici, Serge. 1984. The phenomenon of social representations. Lk 3-70 raamatus Farr, R.; Moscovici, S. (toim.) *Social representations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Moscovici, Serge. 1988. Notes towards a description of social representations. *European Journal of Social Psychology*, 18, 211-250.
- Moscovici, Serge. 1991. *The invention of society: Psychological explanations for social phenomena*. Polity Press.
- Moscovici, Serge. 2001. Why a theory of social representations? Lk 8-35 raamatus Deaux, K.; Philogene, G. (toim.) *Representations of the social: Bridging theoretical traditions*. Oxford: Blackwell, 8-35.
- Moscovici, Serge. 2008. *Psychoanalysis: its image and its public*. Polity Press.
- Pickel, Andreas. 2005. The habitus process. The biopsychosocial conception. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 35(4), 437-461.
- Priimägi, Linnar. 2012. "Kust saab alguse meie kodumaa?" Sirp 19 (3393), 11. mai, lk 3.
- Raggatt, Peter T. F. 2007. Forms of positioning in the dialogical self: A system of classification and the strange case of Dame Edna Everage. *Theory and Psychology*, 17(1), 355-382.
- Roosalu, Triin; Raudsepp, Maaris; Kazjulja, Margarita; Kus, Larissa; Aavik, Kadri; Pajumets, Marion; Petersoo, Pille. 2013. Võrdse kohtlemise alased hoiakud ja teadlikkus võrdse kohtlemise seadusest. Lk 9-81 raamatus Kallas, K.; Kaldur, K.; Raudsepp, M.; Roosalu T.; Aavik, K. (toim.) *Võrdse kohtlemise edendamise ja teadlikkus Eestis*, 9-81. Tartu: Balti Uuringute Instituut.
- Rosengren, Karl Erik. 1997. Culture in society: agency and structure, continuity and change. Lk 9-54 raamatus Lauristin M., Vihalemm, P.; Rosengren, K. E.; & Weibull, L. (toim.) *Return to the Western World. Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-communist Transition*. Tartu University Press.
- Sammut, Gordon & Gaskell, Gerald 2010. Points of view, social positioning and intercultural relations. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 40(1), 47-64.
- Sammut, Gordon; Daanen, Paul; Sartawi, Mohammad. 2010. Interobjectivity: representations and artefacts in cultural psychology. *Culture & Psychology*, 16(4), 451-463.
- Selg, Peeter. 2010. Toward a semiotic model of democracy. *Applied Semiotics*, 10(25), 22-54.
- Selg, Peeter. 2013. A political-semiotic introduction to the Estonian "Bronze-night" discourse. *Journal of Language and Politics*, 12(1), 80-100.
- Selg, Peeter; Ventsel, Andreas. 2010. An outline for a semiotic theory of hegemony. *Semiotica* (182), 443-474.

- Sen, Ragini; Wagner, Wolfgang. 2009. Cultural mechanics of fundamentalism: Religion as ideology, divided identities and violence in post-Gandhi India. *Culture and Psychology*, 15(3), 299-326.
- Tocqueville, Alexis de. 2004. *Democracy in America*. New York: Penguin.
- Todd, Jennifer. 2005. Social transformation, collective categories, and identity change. *Theory and Society*, 34, 429-463.
- Todorov, Tzvetan. 2003. *The fragility of goodness: Why Bulgarian Jews survived*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Valsiner, Jaan. 1994. Culture and human development: A co-constructionist perspective. Lk 247-298 raamatus P. van Geert., L. P. Mos; W. J. Baker (toim.) *Annals of Theoretical Psychology*, 10.
- Valsiner, Jaan 1998. *The Guided Mind. A Sociogenetic Approach to Personality*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Valsiner, Jaan 2000. *Culture and Human Development*. London: Sage.
- Valsiner, Jaan 2004. Functional culture – the central theme for theoretical constructs in human psychology. Paper presented at the 28th International Congress of psychology, Beijing, China, August 11.
- Valsiner, Jaan 2007. *Culture in Minds and Societies: Foundations of Cultural Psychology*. New Delhi: Sage.
- Valsiner, Jaan 2008. The social and the cultural. Lk 273-287 raamatus Sugiman, T; Gergen, K. J.; Wagner, W.; Yamada, Y. (toim), *Meaning in Action. Meanings, Narratives, and Representations*. New York: Springer, 273-287.
- Valsiner, Jaan 2009. Between fiction and reality: transforming semiotic object. *Sign Systems Studies* 37.1/2, 99-113
- Valsiner, Jaan & van der Veer, René 2000. *The social mind. Construction of the idea*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vetik, Raivo., Nimmerfeld, Gerli & Taru, Marti 2006. Reactive identity versus the EU integration. *Journal of Common Market Studies*, 44(5), 1079-1102.
- Vihalemm, Triin & Kalmus, Veronika 2008. Mental structures in transition culture: Differentiating patterns of identities and values in Estonia. *East European Politics and Societies*, 22(4), 901-927.
- Vihalemm, Triin & Masso, Anu 2007. (Re)construction of collective identities after the dissolution of the Soviet Union: The case of Estonia. *Nationalities Papers*, 35(1), 71-91.
- Viola, Lynne (toim.) 2002. *Contending with Stalinism: Soviet power and popular resistance in the 1930s*. Cornell University Press.
- Wagner, Wolfgang, & Hayes, Nicky 2005. Everyday Discourse and Common Sense. *The Theory of Social Representations*. New York: Palgrave.
- Yurchak, Alexei 2003. Soviet hegemony of form: Everything was forever, until it was no more. *Comparative studies in Society and History*, 45(3), 480-510.
- Yurchak, Alexei 2005. *Everything was forever, until it was no more. The last Soviet generation*. Princeton University Press.
- Zittoun, Tania, Duveen, Gerald, Gillespie, Alex, Ivinson, Gabrielle, Psaltis, Charis (2003) The use of symbolic resources in developmental transitions. *Culture and Psychology*, 9(4), 415-448.
- Zittoun, Tania 2007. The role of symbolic resources in human lives. Lk 343-361 raamatus Valsiner, J.; Rosa, A. (toim) *The Cambridge handbook of sociocultural psychology*. Cambridge University Press.
- Чуйкина, Софья. 2006. *Дворянская память: “бывшие” в советском городе (Ленинград, 1920-30-е годы)*. Санкт Петербург: Европейский университет в С.Петербурге.